

Hoofdstuk 4: De neutrale en gemengde hypogea

1. Inleiding

In dit laatste onderdeel van de studie van het archeologische materiaal bestudeer ik zes zogenaamd neutrale hypogea en één gemengd hypogeum. De nadruk ligt evenwel op de neutrale hypogea. Voor deze groep van hypogea ontbreken zekere argumenten om ze als heidens of christelijk te kunnen identificeren. Toch meen ik dat het van belang is dat ook deze groep hypogea in deze studie wordt opgenomen omdat ze het beeld van het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben kunnen aanscherpen. De opzet van dit onderdeel is drieledig: ten eerste een studie van de neutrale hypogea met als doel het opstellen van overkoepelende patronen, ten tweede een confrontatie van deze patronen met de patronen van de pagane en de christelijke hypogea en ten derde de rol bepalen van de neutrale hypogea in het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben.

Allereerst wil ik via een grondige studie van deze hypogea proberen om, eveneens zoals dit het geval was voor de pagane en de christelijke hypogea, patronen te ontdekken. Tot nu toe werd nog nooit een studie gewijd aan de zogenaamd neutrale hypogea alleen. Hierbij wil ik niet alleen de neutrale hypogea apart bestuderen in al hun facetten zoals het aanwenden van bestaande structuren, opbouw en structuur, grafttypologie en aantal bijzettingen, decoratie en opname in een catacombe, maar ze ook met elkaar confronteren. Op deze wijze kan een volledig beeld geschetst worden van de neutrale hypogea.

In een tweede stap worden de patronen van de neutrale hypogea en de patronen van de pagane en de christelijke hypogea met elkaar vergeleken. Verwacht kan worden dat de patronen van de neutrale hypogea ofwel overeenkomsten vertonen met ofwel volledig verschillend kunnen zijn in vergelijking met de patronen van de pagane en/of de christelijke hypogea. Deze overeenkomsten of verschillen kunnen het bovendien mogelijk maken tot een religieuze toewijzing van de neutrale hypogea te komen.

Wanneer ik erin geslaagd ben de neutrale hypogea niet alleen grondig te beschrijven maar ze ook een plaats heb kunnen geven ten opzichte van de pagane en christelijke hypogea, kan ik tijdens de derde stap ook meer duidelijkheid krijgen in het ontstaan van de catacomben. Want evenzeer zoals pagane en christelijke hypogea, zijn ook neutrale hypogea onderdeel geworden van catacomben of zelfs uitgegroeid tot catacomben. Vandaar dat ook hun rol in het ontstaan van de catacomben moet bestudeerd worden.

2. Studie van de neutrale hypogea

2.1 Hypogeum van de anonieme catacombe van de via Anapo

Deze langs de via Anapo / via Salaria gelegen catacombe, werd in 1578 ontdekt. Hoewel in 1921 de catacombe herontdekt werd, werd de constructie pas vanaf de jaren 80 van de twintigste eeuw aan een systematisch onderzoek onderworpen. Aanvankelijk werd deze begraafplaats *cimitero Ostriano* genoemd en werd gedacht dat ze deel uit maakte van de Priscilla-catacombe. Later werd de begraafplaats *cimitero dei Giordani* genoemd. Maar ook deze benaming bleek verkeerd wanneer in 1966 het graf van Alexander in de 400m verder gelegen “echte” Giordani-catacombe ontdekt werd.¹ De op twee niveaus gelegen catacombe strekt zich uit binnen een vierkant van 50m bij 50m.²

Het hypogeum van de catacomben en een groot deel van de catacombe werden aangelegd in een verlaten *arenarium*.³ Vermoed wordt dat in oorsprong de regio van het *arenarium* uitgestrekter was dan de tegenwoordig nog bewaarde delen. Hoewel aanvankelijk twijfels bestonden over het hergebruik van een *arenarium* voor de anonieme catacombe van de via Anapo, stelt Fasola dat er teveel technische overeenkomsten bestaan tussen andere *arenaria* langs de via Salaria en de gangen van de hier bestudeerde catacombe. Bovendien zijn onder de ruimtes A2, A3 en onder de trap ook gangen aangetroffen van een *arenarium*. Bovendien verklaart dit ook waarom reeds in de Oudheid (steun-)muren werden opgetrokken in bijvoorbeeld de ruimte A2 en de gang B2.⁴

De catacombe is toegankelijk via de U-vormige trap S1 die start met een trapoverloop.⁵ De toegangstrap telt 17 treden waarop een trapoverloop aansluit. Vervolgens sluit op 5 treden opnieuw een trapoverloop aan. Na nog eens 21 treden bereikt men opnieuw een trapoverloop. Op deze trapoverloop is het hypogeum toegankelijk van waaruit de catacombe zich verder ontwikkeld heeft (zie verder). Aansluitend op deze trapoverloop volgt er nog een trap van 8 treden, een trapoverloop, 1 grote trede en 3 smallere treden. In totaal telt deze trap dus 43 treden tot aan het hypogeum (dit is de trap S1) en 55 treden tot aan de eigenlijke catacombe (dit is de trap S2). De trap is gemiddeld 1,06m breed en voert ze 9,15m onder het bovengrondse loopoppervlak. Alleen na de tweede knik is de trap over een kort verloop bijna 1,50m breed.⁶

In de eerste fase leidde de toegangstrap naar een klein hypogeum. In het verlengde van de toegangstrap S1 bevond zich een korte (hoofd-)gang (dit is dus de latere trapoverloop tussen de trap S1 en S2) die 4m lang en 1,06m breed was.⁷ Haaks op deze gang bevond er zich een korte aftakking die toegang bood tot de *cubicula* A3 en A2.⁸ De zijgang is 2,12m lang en eveneens 1,06m breed. Het *cubiculum* A3 heeft een oppervlakte van ongeveer 5,62m² terwijl het *cubiculum* A2 een oppervlakte van 3,37m² of 8,43m² (met de ruimte van de nis) bezit.⁹ Het *cubiculum* A2 en de belendende ruimte bevinden zich op een hoger niveau dan de rest van de catacombe. Volgens Fasola zijn ze onafhankelijk van de eigenlijke catacombe ontstaan. Pas in een latere periode werden deze ruimtes volgens hem door middel van een trap met de catacombe verbonden. Vandaar dat Fasola meent dat deze regio niet kan beschouwd worden als het beginpunt van de gehele catacombe.¹⁰ Recent onderzoek heeft echter uitgewezen dat de catacombe wel degelijk vanuit dit hypogeum ontstaan is.¹¹

In het *cubiculum* A2, ook *cripta della nave* genoemd naar een daar bewaard Augusteïsch fries van een oorlogsschip op een marmeren plaat die van de bovengrond in deze ruimte gevallen is, is in de noordelijke wand een grote nis aangelegd. De volledig in baksteen opgetrokken nis is 3,05m hoog en 1,30m diep. Deze met een verlaagde boog overspannen nis wordt langs beide zijden in de zijwanden geflankeerd door een kleinere nis. Beide nissen zijn eveneens in baksteen opgetrokken en overspannen door een boog. In de oostelijke nis bevindt er zich een 0,50m hoge met marmerplaten bedekte in bakstenen opgetrokken *mensa*. Fiocchi Nicolai vermoedt

¹ Fasola 1984, 94; Fasola 1985, 330; Fiocchi Nicolai 1992, 3–7; Josi 1922a, 49–53; Josi 1922b, 120–121; Pergola 1999, 130; Mancinelli 1999, 45.

² Fiocchi Nicolai 1992, 7–8.

³ Fiocchi Nicolai 1992, 9–10: de gangen B1, B11, B3 tot en met B9 en het eerste deel van de gang B2 behoorden zeker tot het *arenarium*.

⁴ Fasola 1984, 99–100.

⁵ Fiocchi Nicolai 1992, 7.

⁶ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1984, 95.

⁷ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1984, 95.

⁸ Fiocchi Nicolai 1992, 8.

⁹ Berekeningen op basis van de figuur Fasola 1984, 95.

¹⁰ Fasola 1985, 334.

¹¹ De Santis 1997, 178; Fiocchi Nicolai 1992, 10; Pergola 1999, 128.

dat er ook een dergelijke *mensa* was aangebracht in de westelijke nis. Deze *mensa* werd waarschijnlijk in een latere periode vernietigd. *Mensae* kunnen volgens Fiocchi Nicolai in verband gebracht worden met funeraire riten.¹ De vloerbekleding van de ruimte A2 bestond uit marmeren platen.²

De centrale nis in de ruimte A2 van het oorspronkelijke hypogeum bevatte waarschijnlijk een op een marmeren verhoog geplaatste sarcofaag.³ De centrale nis wordt door Fiocchi Nicolai beschouwd als het belangrijkste graf van het hypogeum. In de nis werd volgens hem de grafeigenaar bijgezet. Ten westen van deze nis met haar twee zinnissen, was volgens Fiocchi Nicolai een grote *loculus a forno* aangebracht. Dit in bakstenen opgetrokken graf was overspannen door een tongewelf. Tegenwoordig lijkt dit graf door moderne restauratiewerken veeleer op een kleine galerij. Dit graf werd volgens Fiocchi Nicolai aangelegd vóór de sarcofaag in de grote nis werd geplaatst. Fiocchi Nicolai vermoedt dat een zeer nauwe bloedverwant van de eigenaar, die vóór de eigenaar overleed, de toestemming had om te worden bijgezet in het *cubiculum*. De overige familieleden werden volgens Fiocchi Nicolai bijgezet in de twee *arcosolia* die voor meerdere bijzettingen bestemd waren.⁴ Één *arcosolium* (f) bevindt zich in de westelijke wand van de korte gang tussen de ruimte A2 en de gang in het verlengde van de trap. Het ander *arcosolium* bevindt zich in de oostelijke wand van het *cubiculum* A3. Ik vermoed dat tijdens de eerste fase bij benadering 8 bijzettingen plaats vonden in dit hypogeum: 1 *loculus a forno*, 1 sarcofaag en 2 *arcosolia* voor meerdere bijzettingen.

In de ruimte A2 werden de nissen voorzien van een witte bepleistering en beschilderd in de roodgroene strepenstijl. De onderste zone van de kleine nissen is bovendien nog bezet met marmeren platen.⁵ In de literatuur wordt geen melding gemaakt over inscripties die in het hypogeum werden aangetroffen.

Tijdens de tweede fase werd het hypogeum verder uitgebreid in het verlaten *arenarium* B. De relatief uitgestrekt uitbreiding werd gekenmerkt door een onregelmatig verloop. De wanden werden verstevigd met muurwerk in tufsteentjes.⁶ De typologie van de graven, de epigrafie en de picturale decoratie vertonen er volgens Pergola grote gelijkenissen met deze uit het *arenarium* van de Priscilla-catacombe.⁷

Tijdens de derde fase werd de catacombe verder uitgebreid in oostelijke richting, dit is vanaf de gang B1 tot de gehele regio C.⁸ De gangen van deze uitbreiding vertonen een meer regelmatig verloop dan die in de regio B.⁹ Oorspronkelijk was het loopoppervlak van deze regio gelijk aan dat van de regio B. Later onderging deze regio echter verschillende uitdiepingen.¹⁰ Deze regio komt hier niet specifiek verder aan bod daar deze regio reeds buiten het chronologische kader valt.

Het in de eerste fase ontstane hypogeum draagt volgens Fiocchi Nicolai de karakteristieken van een familiehypogeum.¹¹ Welke deze karakteristieken zijn, wordt niet vermeld. Noch Fiocchi Nicolai, noch De Santis, Biamonte en Pergola spreken zich echter uit over de religieuze toewijzing van dit primitieve hypogeum. Vandaar dat dit hypogeum wegens het ontbreken van concrete aanwijzingen en ondanks het feit dat de catacombe die uit dit hypogeum zal evolueren duidelijk christelijk is, toch als neutraal moet worden beschouwd. Het primitieve hypogeum wordt op basis van de fresco's in het *cubiculum* A2 door De Santis, Biamonte, Fiocchi Nicolai en Pergola gedateerd rond het midden van de derde eeuw n.Chr.¹² Op basis van de topografische eigenschappen wordt het ontstaan van de catacombe (fase twee) door Fasola in de voor-Constantijnse periode geplaatst.¹³ Een datering die volgens Fasola ook bevestigd wordt door de architectuur van de constructie en de typologie van de graven. Volgens Fasola vertoont de architectuur en de graftypologie van deze catacombe nog niet de karakteristieken die eigen zijn aan de vierde eeuwse gemeenschappelijke catacomben.¹⁴

¹ De Santis 1997, 180; Fasola 1985, 334; Fiocchi Nicolai 1992, 8–9.

² Fiocchi Nicolai 1992, 9.

³ De Santis 1997, 180; Fasola 1985, 334; Fiocchi Nicolai 1992, 8.

⁴ Fiocchi Nicolai 1992, 8–9.

⁵ De Santis 1997, 180; Fasola 1985, 334; Fiocchi Nicolai 1992, 8–9.

⁶ De Santis 1997, 178–179; Fiocchi Nicolai 1992, 9–10.

⁷ Pergola 1999, 128.

⁸ De Santis 1997, 179.

⁹ Fiocchi Nicolai 1992, 10.

¹⁰ Fasola 1984, 104.

¹¹ Fiocchi Nicolai 1992, 8 en 22.

¹² De Santis 1997, 180; Fiocchi Nicolai 1992, 17; Pergola 1999, 128.

¹³ Fasola 1985, 330.

¹⁴ Fasola 1978a, 122–123; Fasola 1985, 331.

2.2 Hypogeum van de Acilii in de Priscilla-catacombe

Dit hypogeum werd na verloop van tijd een onderdeel van de Priscilla-catacombe die langs de derde mijl van de via Salaria gelegen is.¹ Boven het hypogeum werden in een latere fase twee *basilicae* opgetrokken.² Op de plaats waar de basilica AA werd opgetrokken, stond reeds een constructie.³ Bovendien, zo wijst Tolotti erop, is het opvallend dat het gehele hypogeum met de trap S1, de gangen i1 en i2 evenals het waterbekken i3 binnen een bovengrondse omheiningmuur zijn ingevoegd.⁴ Vandaar dat Tolotti meent dat de uitbouw van de ondergrondse constructie na het optrekken van de omheiningmuur gebeurde.⁵ De omheining uit het einde van de eerste eeuw of uit de tweede eeuw meet ongeveer 16,20m bij 22,50m.⁶ De functie van de omheining was volgens Tolotti het afbakenen van een plaats voor funeraire rituelen.⁷ Het hypogeum zelf werd in 1888 ontdekt.⁸ Zoals verder nog uitgewerkt wordt, is dit hypogeum ondergebracht in verlaten waterkanalen en een cisterne.⁹

Het hypogeum is toegankelijk via de 1,60m brede trap S1.¹⁰ De trap start bovengronds parallel met een reeds bestaande muur. Deze muur maakt deel uit van de rechthoekige omheining. Er zijn tien met bakstenen beklede treden bewaard. Aan de voet van de trap waren in oorsprong nog drie trapezoidale treden aanwezig. Daarop sloten nog twee treden aan.¹¹ De bakstenen bekleding van de uit de tuf gehakte treden, is pas in een latere fase aangebracht. In oorsprong waren bovenaan de trap nog drie treden aanwezig zoals de sporen in de wanden aangeven. De helling van de trap zoals deze drie treden aangegeven, namelijk 83%, correspondeert niet met de helling van de met bakstenen beklede trap, namelijk 55%. In oorsprong moet de volledige trap dus een helling van 83% hebben gehad. Vandaar dat Tolotti tot de conclusie komt dat de bekleding pas later is aangebracht. De bepleistering van de wanden vond wel reeds plaats toen de treden nog niet met bakstenen bekleed waren.¹²

Een tweede trap S2 is haaks ingevoegd op de trap S1. Deze trap voert naar het zogenaamde “*cimitero contiguo*” (zie daar voor een gedetailleerder overzicht).¹³ Tolotti stelde volgende relatieve chronologie vast van de trappen S1 en S2: eerst werd de trap S1 aangelegd die naar het hypogeum van de Acilii leidt; dan volgde aanleg van de trap S2 met een bakstenen toegang; vervolgens werd een bepleistering op de wanden van de trap S1 aangebracht en tenslotte werd de trap S1 met bakstenen bekleed.¹⁴

Aan de voet van de trap S1 sluiten de twee gangen i1 en i2 aan. Ook de gangen i1 en i2 waren in oorsprong waterkanalen.¹⁵ De (hoofd-)gang i1 is 2m breed. Het gewelf is nabij de trap S1 3,50m hoog en naar het einde toe 4m. Waarschijnlijk betrof het hier in origine een tongewelf. De linkerwand is bezet met een muur van baksteen en tuf. De wanden zijn met twee lagen pleisterwerk bezet.¹⁶ De gang i1 is 9,52m lang.¹⁷ Het aanbrengen van de pleisterlagen en de fresco's (zie verder) is volgens Tolotti anterieur aan een tijdens de derde fase uitgevoerde ophoging van het loopoppervlak van de gang.¹⁸

In de rechterwand van de gang i1 zijn twee nissen (n1 en n2) aangebracht. Alleen de nis n1 behoort tot de eerste fase (dit is de fase van de waterbouwkundige constructie). De nis n2 werd pas tijdens de tweede fase (dit is wanneer de waterkanalen werden omgevormd tot begraafplaats en dus de eigenlijke eerste fase van het hypogeum) aangelegd. De nis n1 bezit haar oorspronkelijk uit de tuf gehakt gewelf. De nis n2 echter kreeg een gewelf in baksteen.¹⁹

¹ Février 1959, 1–2. Voor een zeer gedetailleerde beschrijving van het hypogeum, zie Tolotti 1970, 135–170.

² Tolotti 1968, 262. Zie vooral Tolotti 1970, 107–134 voor een zeer gedetailleerde beschrijving van de bovengrondse constructies en de trappen die hiermee in verbinding staan.

³ Tolotti 1968, 266.

⁴ Zie de figuur Tolotti 1978a, Fig. 3.

⁵ Tolotti 1968, 284; Tolotti 1970, 123; Tolotti 1978a, 288.

⁶ Pergola 1999, 130; Tolotti 1968, 302 en 314.

⁷ Tolotti 1970, 127–134.

⁸ Tolotti 1968, 305.

⁹ Tolotti 1970, 57–58.

¹⁰ Styger 1931, 6.

¹¹ Tolotti 1968, 274 en 277; Tolotti 1970, 120–122; Tolotti 1978a, 287.

¹² Tolotti 1968, 277–278.

¹³ Tolotti 1968, 278–279; Tolotti 1970, 122–123.

¹⁴ Tolotti 1968, 280; Tolotti 1970, 123; Tolotti 1978a, 287.

¹⁵ Tolotti 1968, 282.

¹⁶ Styger 1931, 7.

¹⁷ Berekeningen op basis van de figuur Tolotti 1978a, Fig. 3.

¹⁸ Tolotti 1968, 285.

¹⁹ Tolotti 1978a, 290.

De (zij-)gang i2 staat haaks op de gang i1. In oorsprong waren de gangen h0 en h1 verbonden met de gang i2.¹ De gang i2 is 2m breed en tussen 3,20m en 4m hoog. Een groot deel van de linkerwand van gang i2 is voorzien van een driedubbele pleisterlaag (zie verder).² De gang i2 is ongeveer 10,92m lang.³ In oorsprong kende de gang i2 evenwel een onregelmatig verloop en bezat de gang een vlakker gewelf dan nu. Pas in de tweede fase werden het gewelf en de wanden uitgehakt tot hun huidige vorm.⁴

Gelijktijdig met deze aanpassingswerken aan de gang i2, tijdens de tweede fase of de eerste fase van het hypogeum zelf dus, werd een verbinding gemaakt tussen de gang i2 en de ruimte i3. Deze ruimte meet 3,80m bij 7,25m. Bij recent onderzoek kon aangetoond worden dat de ruimte i3 deel uit maakt van een systeem van waterkanalen en cisternen. Hierop wijst bijvoorbeeld de aanwezigheid van de putten o3 en o4 die in relatie staan met de als waterbekken fungerende ruimte i3. De vloerbekleding in het “*cubiculum*” bestaat uit een 0,80m dikke laag van brokken basaltlava vermengd met kalk. De wanden van de ruimte zijn opgetrokken in basaltstenen die bezet zijn met *opus signinum*. In de ruimte i3 werden in de tweede fase tegen de wanden bakstenen banken geplaatst. Volgens Tolotti werd deze ruimte aangewend als een funerair *triclinium*, vergelijkbaar met de zogenaamde Cappella Greca in dezelfde catacombe.⁵

In de derde fase (dit is de tweede fase van het hypogeum) werd in het verlengde van de gang i1 het *cubiculum* i4 aangelegd. Dit *cubiculum* meet 3,19m bij 3,19m.⁶ Het loopoppervlak van het *cubiculum* bevindt zich op het niveau van de eveneens in deze fase opgehoogde gangen i1 en i2. Het *cubiculum* werd in een volgende fase na de ontginning ervan volledig bezet met *crustae*. In de achterwand werd toen tevens een grote nis voorzien van een rijkelijke mozaïekdecoratie.⁷

Halverwege de gang i2 mondt de zijgang c1 uit. Deze 2m hoge gang is volgens een oudere studie van Styger pas in een tweede fase aangelegd.⁸ In het recenter onderzoek kwam Tolotti tot de conclusie dat deze gang deel uit maakte van een systeem van waterkanalen. Dit verklaart volgens Tolotti het onregelmatige verloop van de gang.⁹ Op basis van de literatuur is het niet duidelijk of deze gang gelijktijdig met de gangen i1 en i2 werd omgevormd tot hypogeum. Bij eigen onderzoek *in situ* werd duidelijk dat het looppniveau van de gang c1 afliep naar de gang i2 toe. Dit maakt de stelling dat deze gang eveneens behoorde tot een systeem van waterkanalen aanvaardbaar aangezien de ruimte i3 dienst deed als waterbekken. Of de gang c1 meteen ook als begraafplaats dienst deed, kon niet afgeleid worden op basis van het te sterk geresatureerde archeologische materiaal.

In de rechterwand van de gang i1 zijn twee nissen aangebracht.¹⁰ Deze twee nissen waren volgens Styger op basis van hun grote afmetingen, bestemd voor het plaatsen van sarcofagen. Bovenaan in het lunet van de nis n2 is een vensteropening aangebracht. De nis n2 is ongeveer een halve meter hoger dan de nis n1.¹¹ Volgens Tolotti werden tijdens de tweede fase (of de eerste fase van het hypogeum) in de nis n1 één sarcofaag (op een sokkel) en in de nis n2 twee sarcofagen boven elkaar geplaatst. Tolotti komt tot deze conclusie omdat de nis n2 veel hoger is dan de nis n1.¹²

Van de twaalf nissen in de gangen van het hypogeum zijn alleen de nissen n1 en n2 nissen voor sarcofagen. De overige nissen zijn *arcosolia* zoals uit de resten van de uit de tuf gehakte balustrades blijkt. De nissen n3, n4, n5, n6, n1bis, n1ter, n2bis en n5bis zijn zeker *arcosolia*. Benadrukt dient te worden dat ook de primitieve nis n1 in latere fasen volledig bezet werd door andere graven. Hieruit leidt Tolotti af dat de sarcofaag niet meer *in situ* was toen het hypogeum nog in gebruik was. In het *cubiculum* i4 werden twee sarcofagen opgesteld nadat de wanden in een volgende fase bezet werden met *crustae*. Onder deze *crustae* bevinden zich (zeker in de rechterwand) echter *loculi*. Eventueel werd ook in n6bis een sarcofaag opgesteld. Deze ingegrepen zijn echter pas na de ophoging van het vloerniveau in het hypogeum doorgevoerd, dit is dus in de derde fase.¹³

¹ Tolotti 1968, 282.

² Styger 1931, 8; Tolotti 1970, 150–151.

³ Berekeningen op basis van de figuur Tolotti 1978a, Fig. 3.

⁴ Février 1959, 12; Tolotti 1968, 283; Tolotti 1970, 150; Tolotti 1978a, 289–290.

⁵ Styger 1931, 13–14; Tolotti 1968, 269–270 en 288; Tolotti 1970, 28–30, 154–161; Tolotti 1978a, 290; Tolotti 1980, 27.

⁶ Berekeningen op basis van de figuur Tolotti 1978a, Fig. 3.

⁷ Styger 1931, 11; Tolotti 1970, 164.

⁸ Styger 1931, 10.

⁹ Tolotti 1978a, 296; Tolotti 1980, 27.

¹⁰ Tolotti 1968, 288; Tolotti 1970, 135.

¹¹ Styger 1931, 7–8.

¹² Tolotti 1970, 143; Tolotti 1978a, 290.

¹³ Tolotti 1968, 308; Tolotti 1970, 161–162, 164.

In de gang i1 behoren de vijf *arcosolia* tot de derde periode. Hierbij werd de doorgang via de trap Sv naar de tweede verdieping geblokkeerd door het *arcosolium* n4 en werd door het *arcosolium* n¹ het onderste deel van de trap S1 vernietigd.¹ In de gang i2 werden in de tweede fase (dit is de eerste fase van het hypogeum en dus na de aanpassingswerken om de gang een meer regelmatig verloop te geven) nog geen graven toegevoegd.² Alle in de gang i2 aanwezige *arcosolia*, *loculi* en *formae* behoren tot de derde fase.³ De in de derde fase toegevoegde *formae* werden niet onder het oorspronkelijke loopvlak van de gangen uitgegraven, maar in de 0,80m hoge ophogingslaag aangelegd. Alleen de *forma trisoma* die voor de nis n1 is aangelegd, is in de bodem verzonken.⁴ In de regio rond de gang c1 werden pas graven aangebracht in de derde fase van de gang i2 maar nog vóór de decoratie werd aangebracht in de gang i2. Tolotti meent op basis van primaire bronnen en twee graffiti te kunnen stellen dat in de regio rond de gang c1 de martelaar Crescentionus werd bijgezet. Crescentionus onderging de marteldood onder Diocletianus. Ook paus Marcellinus zou in deze regio zijn bijgezet.⁵ De enige graven die dus tot de eerste fase van het hypogeum behoren zijn de drie sarcofagen die in de nissen n1 en n2 werden bijgezet. Alle andere graven zijn posterieur.

De wanden van de trap S1 die naar het hypogeum van de Acilii leidt, zijn voorzien van een *opus signinum* bekleding. Deze bekleding komt ook voor op de wanden van de gang i1. Op de bekleding langs de trap S1 zijn geen sporen van bepleistering of fresco's aangetroffen, dit in tegenstelling tot de gang i1.⁶

In de gang i1 onderscheidt Tolotti twee lagen bepleistering die in verschillende periodes werden aangebracht. In de eerste fase werd een gewone witte bepleistering aangebracht en in de tweede fase wanneer het systeem van cisternen en waterkanalen werd omgebouwd tot een begraafplaats werd op een nieuwe pleisterlaag een roodgroene strependecoratie aangebracht op de linkerwand (m22) van de gang i1. Om een betere hechting van de tweede pleisterlaag te verzekeren, werden met een hamer putjes geklopt in de oudste pleisterlaag.⁷ De decoratie op de wand m22 bestaat uit een vlakindeling. Binnen de rechthoeken waren afbeeldingen aangebracht van een vogel met een lint in zijn poten, een vogel op een rozentak en een bloemenkorf.⁸ In het lunet van de nis n1 zijn fresco's aangebracht met daarop een *cantharus* tussen twee pauwen en een vlakindeling in rode en bruine strepen. Ook de tweede nis is voorzien van een vlakindeling in rode en bruine strepen. Op het boogveld zijn nog twee dolfinen rond een drietand zichtbaar.⁹ Ook in de gang i2 werden pleisterlagen aangebracht, namelijk dezelfde pleisterlagen zoals in i1 werden aangetroffen en nog een extra pleisterlaag. In de linkerwand is nog een kleine nis aangebracht na de tweede bepleisteringslaag. Misschien fungeerde de nis als lampenstaander.¹⁰ De op de pleisterlaag aangebrachte decoratie die aanwezig is in de gang i2 werd aangebracht in de derde fase. De fresco's bestaan uit rode en bruine strepen en gestileerde florale motieven. Ook het gewelf van de gang i2 werd beschilderd met gele, rode en groene sterren.¹¹ In het verbindingsstuk tussen de gang i2 en de ruimte i3 werden drie lagen bepleistering aangetroffen. De oudste laag met een roodgroene strependecoratie wordt door Tolotti in de tweede periode gedateerd en dus contemporain met de decoratie in de gang i1.¹² In de derde fase werden de wanden van de ruimte i3 bezet met gele en groene *crustae*. Het tongewelf werd voorzien van een polychroom mozaïek op een witte achtergrond.¹³

In de gang i2 werden drie fragmenten van sarcofagen met inscripties aangetroffen. De drie inscripties vermelden de naam van de Acilii: ACILIO GLABRIONI FILIO; M ACILIUS V...C.V. PRISCILLA C....; ..LI... M. ACILI... Een vierde inscriptie met de vermelding van de naam van de Acilii werd aangetroffen nabij de trap S5 van de regio rond de gang c1: KA AKEIAIOY OYALERIOY... NICKOY.¹⁴ Tolotti meent dat de vroegere interpretatie dat het hier bestudeerde hypogeum het familiehypogeum van de Acilii was en dat in dit hypogeum de Acilii in sarcofagen werden bijgezet, niet klopt. Hij wijst erop dat er slechts twee nissen, namelijk

¹ Tolotti 1978a, 292.

² Tolotti 1978a, 290.

³ Tolotti 1978a, 292.

⁴ Styger 1931, 10–11; Tolotti 1970, 135.

⁵ Tolotti 1978a, 296. De regio “*Ad Crescentionem*” wordt hier niet behandeld omdat het een uitbreiding is van het hypogeum van de Acilii en dus niet tot één van de oorspronkelijke kernen behoorde. Zie evenwel Tolotti 1970, 283–304 voor een gedetailleerde beschrijving en de identificatie van de vereerde graven.

⁶ Styger 1931, 6–7.

⁷ Tolotti 1970, 138; Tolotti 1978a, 288. In verband met de twee pleisterlagen, zie een gedetailleerde beschrijving in Tolotti 1970, 135–145.

⁸ Styger 1931, 7; Tolotti 1970, 135; Tolotti 1978a, 290.

⁹ Styger 1931, 7; Tolotti 1970, 138–139.

¹⁰ Styger 1931, 8; Tolotti 1970, 150–151.

¹¹ Styger 1931, 11–12; Tolotti 1978a, 291.

¹² Tolotti 1978a, 290.

¹³ Pergola 1999, 134–135; Styger 1931, 14; Tolotti 1978a, 291–292.

¹⁴ Inscripties gepubliceerd in Tolotti 1970, 165–166.

n1 en n2, bestemd waren voor het plaatsen van sarcofagen. Alle overige “nissen” zijn feitelijk *arcosolia*. Tolotti wijst erop dat het natuurlijk mogelijk was dat ook in het *cubiculum* i4 en eventueel zelfs in de nis n’6 sarcofagen werden bijgezet, maar deze sarcofagen kunnen gezien de topografische gegevens slechts uit de derde fase stammen. Daar de inscripties gedateerd worden in de tweede helft van de tweede eeuw, begin van de derde eeuw, kunnen ze onmogelijk tot de chronologisch veel latere derde periode behoren. Vandaar dat Tolotti stelt dat deze inscripties niet tot het hypogeum behoren, maar zoals andere pagane inscripties die in het hypogeum werden aangetroffen, van de bovengrond in het hypogeum zijn gevallen. Toch is de aanwezigheid van de inscripties met de vermelding van de Acilii interessant. De in het hypogeum gevallen inscripties wijzen erop dat er in de nabijheid van het hypogeum effectief een *sepulcro gentilizio*, een graf van geboede personen, aanwezig was. De enige mogelijke begraafplaats van de Acilii moet dan ook gezien worden in de *sub divo*-constructie.¹ Inscriptions uit de eerste fase van het hypogeum komen niet voor. Een eerste zeker als christelijk te interpreteren inscriptie (namelijk met een Christus-monogram) komt pas voor na de Kerkvrede.²

Omtrent het karakter van het hypogeum, treft men in de literatuur twee verschillende interpretaties aan. Reekmans enerzijds meent in het hypogeum op basis van de beperkte omvang van de constructie een familiehypogeum of een hypogeum van een beperkte groep personen te herkennen terwijl Février het hypogeum als martyrologisch centrum interpreteert.³ Volgens Brandenburg wijst de aanwezigheid van sarcofagen op een private begraafplaats.⁴ Er zijn echter geen elementen die erop wijzen dat het hypogeum reeds bij de aanleg ervan aan christenen behoorde.⁵ Een eerste christelijke indicatie treffen we pas aan op een grafplaat met een anker en een Chi-Rhoteken. Deze inscriptie wordt echter niet voor de vierde eeuw gedateerd op basis van paleografische eigenschappen.⁶ Dus pas vanaf het begin van de vierde eeuw is het hypogeum zeker aangewend door christenen volgens Février. Daarop wijst volgens hem ook het martyrologisch centrum in de begraafplaats.⁷

De aanwezigheid van een martyrologisch centrum wordt hoofdzakelijk ondersteund door een graffito dat aangebracht is op de kruising van de gangen i1 en i2. Het graffito vermeldt: *Ad martures*. Tolotti verbindt op basis van het graffito de eerste fase van het hypogeum met de bijzetting van martelaren. De tweede fase van het hypogeum stemt volgens Tolotti dan overeen met de fase met de bijzetting van devotionele graven. Want, aldus Tolotti, tenminste twee van de drie sarcofagen die in de nissen n1 en n2 geplaatst waren, werden weggenomen in de tweede helft van de vierde eeuw. Dit is gelijktijdig met het verschijnen van een graf onder het altaar van de bovengrondse basilica. Het vierde eeuwse *Depositio martyrum* vermeldt dat Philippus en Felix in de Priscilla-catacombe waren bijgezet. Het zevende eeuwse *Notitia ecclesiarum* vermeldt nog specifieker dat de relieken van Philippus en Felix *sub altare maiore* werden bijgezet. Volgens Tolotti is het aldus heel goed mogelijk dat de relieken van Philippus en Felix vanuit het hypogeum van de Acilii, waar ze in sarcofagen waren bijgezet, via een translatie in de basilica terecht kwamen. Op basis van het graffito dat erop wijst dat er martelaren in het hypogeum waren bijgezet, de aanwezigheid van twee sarcofagen die tot de eerste fase van het hypogeum behoren en de literaire getuigenissen komt Tolotti tot de conclusie dat het hypogeum van de Acilii de begraafplaats van de martelaren Phillipus en Felix was.⁸

Toch stelt de classificatie van het hypogeum als martyrologisch centrum Tolotti zelf voor een probleem. Na een onderzoek in de rijkelijk gedecoreerde Spelunca Magna van de Praetextatus-catacombe komt Tolotti tot de conclusie dat het onwaarschijnlijk is dat een dergelijke rijkelijke decoratie in het hypogeum van de Acilii werd aangebracht voor de twee martelaren, en dit reeds in de eerste decennia van de derde eeuw. De oplossing voor dit probleem vindt Tolotti in de aanwezigheid van drie sarcofagen: zoals het ook in andere begraafplaatsen gangbaar was, konden martelaren en pausen in *cubicula* van personen met hoog aanzien worden bijgezet. Tolotti beschouwt het hypogeum dus als een familiehypogeum mét twee martelarengraven.⁹

Naar mijn mening roept ook deze interpretatie die beide strekkingen verbindt nog problemen op en zeker wat betreft de religieuze toewijzing. Zoals Tolotti het nu stelt, was het hypogeum van het begin af aan christelijk. Maar is dit te verzoenen met het gegeven dat het eerste harde bewijs voor een christelijke aanwezigheid pas voorkomt in de vierde eeuw? Hoewel Tolotti zich herhaaldelijk baseerde op primaire bronnen

¹ Février 1959, 13; Pergola 1999, 134; Styger, 1931, 19–20; Tolotti 1968, 306, 309 en 312; Tolotti 1970, 165–170; Tolotti 1978aa, 293–294; In verband met de inscripties, zie Tolotti 1978a, 293.

² Tolotti 1970, 164.

³ Février 1959, 25; Reekmans 1986a, 14.

⁴ Brandenburg 1984, 35.

⁵ Février 1959, 25; Reekmans 1986a, 14.

⁶ Février 1959, 12. Tot een gelijkaardige conclusie komt ook Tolotti 1970, 164 waarin voor een datering verwezen wordt naar de jaren na de Kerkvrede op basis van het Christus-monogram.

⁷ Février 1959, 13.

⁸ Tolotti 1978a, 294–295.

⁹ Tolotti 1978a, 295.

(zie boven), komt hij toch niet met archeologische bewijzen voor de dag. Veel meer dan te veronderstellen dat de in de primaire bronnen vermelde martelaren kunnen verbonden worden met de sarcofagen in het hypogeum gaat Tolotti niet. Vandaar dat ik meen dat het meer plausibel is dat het hier besproken hypogeum gezien de omvang ervan inderdaad een familiehypogeum is. Maar voor een zekere christelijke toewijzing vanaf het ontstaan van het hypogeum ontbreken alle argumenten. Anderzijds wordt er in de literatuur ook geen melding gemaakt van pagane elementen in het hypogeum. Vandaar dat dit hypogeum, tot verdere studies misschien uitsluitel kunnen geven, als neutraal moet beschouwd worden.

De relatieve chronologie van het hypogeum kan volgens Tolotti als volgt gereconstrueerd worden: in een eerste fase bestond de constructie uit de gang i1 met de nis n1 en de gang i2. Beide gangen waren waterkanalen en werden van water voorzien vanuit de ruimte i3. De constructie was bereikbaar via de trap S1. Contemporain met deze fase is de eerste witte bepleistering. De tweede fase omvat de omschakeling van de waterkanalen in een begraafplaats waarbij een tweede bepleistering met fresco's werd aangebracht. De derde fase tenslotte vangt aan met de ophogingswerken.¹

Op basis van de vorm van de constructie en de topografie werd het ontstaan van dit hypogeum door Styger nog rond 150 n.Chr. geplaatst. Een datering die volgens Styger ook door het stilistische onderzoek van de fresco's in i1 bevestigd werd.² In het recentere onderzoek dateert Tolotti, op basis van vergelijkende studies, de fresco's van deze gang echter in de periode van Septimus Severus tot Caracalla, dit is van 193 tot 217 n.Chr.³

Op basis van bouwtechnische argumenten zoals de breedte van de voegen en de dikte en de kleur van de bakstenen kan de toegangsmuur van de trap S2 volgens Tolotti gedateerd worden in de periode vóór Septimus Severus en kan de muur m22 gedateerd worden in of na de Severische periode. De begraafplaats die zich dus ontwikkelde vanaf de trap S2 kan volgens Tolotti gedateerd worden vóór 193 n.Chr. of bij uitbreiding in het laatste kwart van de tweede eeuw n.Chr. De transformatie van de waterkanalen en cisterne tot het hypogeum van de Acilii kan dan gedateerd worden in de eerste jaren of bij uitbreiding het eerste kwart van de derde eeuw.⁴

Fasola, Testini en Pergola stellen dat de aanleg van het hypogeum op basis van de fresco's en topografische argumenten gedateerd kan worden op het einde van de tweede, het begin van de derde eeuw.⁵ Deze datering wordt door Brandenburg bevestigd op basis van baksteenstempels uit de periode van Caracalla.⁶ De derde bepleisteringslaag (onder meer aangebracht voor het plafondmozaïek in i3) en de fresco's in de gang i2 en in de aangebrachte graven kunnen op basis van vergelijkigen met andere fresco's volgens Tolotti gedateerd worden in de eerste helft van de vierde eeuw en met voorkeur in de laat-Constantijnse periode. Deze datering kan ook naar voren geschoven worden voor het oprichten van het *cubiculum* i4.⁷ Het mozaïek op het gewelf van de ruimte i3, dat aangebracht werd in de derde fase, kan ook volgens de Pergola gedateerd worden in de periode na Constantijn.⁸ Pergola meent, zonder dit met argumenten te ondersteunen, dat de regio rond het hypogeum van de Acilii verbonden werd met de andere kernen van de Priscilla-catacombe in de eerste helft van de vierde eeuw n.Chr.⁹

2.3 Hypogeum van de Goede Herder in de Domitilla-catacombe

Het hypogeum, dat later deel zal uitmaken van de Domitilla-catacombe langs de via Ardeatina, is in een slechte tuflaag uitgegraven. Dit verklaart meteen waarom de meeste constructies in de Domitilla-catacombe op een hoger gelegen niveau zijn uitgewerkt: daar was een betere kwaliteit van tuf aanwezig. De slechte kwaliteit van de tuf verklaart verder ook waarom de gangen op het tweede niveau van de catacombe smal en laag zijn. De hoofdgang van het hypogeum van de Goede Herder vormt hierop de enige uitzondering.¹⁰

In één studie wordt melding gemaakt dat dit hypogeum is ondergebracht in een verlaten systeem van waterkanalen.¹¹ Dit is een stelling die echter geen aanhang krijgt in de recentere literatuur. Het hypogeum is toegankelijk via een van op het bovengrondse loopoppervlak startende lange trap. In oorsprong, dit is voor de

¹ Tolotti 1970, 145; Tolotti 1978a, 288–289.

² Styger 1931, 9–10.

³ Tolotti 1970, 145–148; Tolotti 1968, 288–293.

⁴ Tolotti 1968, 295; Tolotti 1970, 148–150, 165; Tolotti 1978a, 291; Tolotti 1980, 28.

⁵ Fasola 1978a, 123; Pergola 1999, 134.

⁶ Brandenburg 1984, 35.

⁷ Tolotti 1970, 162–164.

⁸ Pergola 1999, 134–135; Tolotti 1978a, 292.

⁹ Pergola 1999, 134.

¹⁰ Pergola 1975, 68.

¹¹ Tolotti 1980, 41–42.

uitdieping van meer dan één meter, bezat de trap iets minder dan 64 treden. Deze trap, ook *scalone di Tor Marcancia* genoemd, voert tot op het tweede niveau van de Domitilla-catacombe. In het verlengde van deze trap ligt de hoofdgang van het hypogeum.¹ De trap en de zone er omheen werden na de ontdekking pas herontdekt in 1852.² Vraag is echter of de toegangstrap reeds van bij de aanleg tot het tweede niveau van de catacombe reikte of pas later bij werkzaamheden werd verlengd van het eerste naar het tweede niveau.³ Benadrukt dient ook te worden dat de *scalone di Tor Marcancia* de enig mogelijke toegang is tot de hoofdgang van het hypogeum van de Goede Herder.⁴ Op basis van de topografische inplanting, de haksporen en de inplanting van de graven, komt men in recent onderzoek tot de conclusie dat de regio inderdaad toegankelijk was via de trap, maar dat deze trap pas in een latere fase (namelijk de derde fase) haar huidige, bredere voorkomen aannam.⁵ Volgens Pergola startte de toegangstrap op het eerste niveau van de catacombe nadat de hoofdgang op dit niveau reeds was aangelegd. Het tweede niveau werd ofwel iets later dan wel contemporain met het eerste niveau aangelegd.⁶ Fasola meent dat de trap in één fase werd aangelegd. De trapoverloop tussen het eerste deel van de trap en het tweede deel van de trap wordt door hem niet verklaard door het feit dat er reeds een gang was aangebracht op het eerste niveau van de latere catacombe. Hij verwijst hiervoor naar het voorkomen van trapoverlopen bij andere hypogea zoals het hypogeum van Nikomedes: deze trapoverlopen zijn ook niet ontstaan door reeds bestaande gangen.⁷

Langs de in oorsprong ongeveer 2,30m brede hoofdgang van 22m lang liggen driemaal twee tegenover elkaar geplaatste zijgangen. Bij latere werken werd een muur opgetrokken langs de rechterwand van de gang. Hierdoor was de gang nog slechts 1,80m breed.⁸ Of alle zes de zijgangen ook in de eerste fase van het hypogeum zijn aangebracht, is niet met zekerheid bekend volgens Pergola. Wel is het zo dat ze reeds bestonden voor de grote uitbreiding van het gehele tweede niveau van de Domitilla-catacombe.⁹ Bij eigen onderzoek *in situ* werd duidelijk dat de hoofdgang overspannen is met een tonggewelf terwijl de zijgangen zowel met een vlak gewelf als een tonggewelf overspannen zijn.

Op het einde van de hoofdgang ligt een grote voorkamer van.¹⁰ De voorruimte meet ongeveer 5,60m bij 5,50m.¹¹ In het gewelf van het *vestibulum* is een tunnel aangebracht die tot aan het aardoppervlak loopt. Deze schacht zorgde ervoor dat men gemakkelijker bouwafval en tuf kon verwijderen uit de ondergrondse structuur. In de volgende fase (dit is wanneer de gehele zone uitgediept werd) werd deze tunnel omgebouwd tot een *lucernarium*.¹²

In de zuidelijke wand van de voorkamer is via een kleine gang een *cubiculum* bereikbaar. De toegang tot het *cubiculum* is 3m hoog. De reden voor een dergelijke uitzonderlijke hoogte, is te zoeken bij een verdere uitdieping van 1m tot 1,20m van het oorspronkelijke vloerniveau.¹³ Het *cubiculum* meet ongeveer 2,90m bij 3,50m.¹⁴ Op basis van eigen onderzoek *in situ* werd duidelijk dat het *cubiculum* en de voorruimte overspannen zijn door tongewelven.

In de hoofdgang waren in de eerste fase naar alle waarschijnlijkheid geen graven ingericht.¹⁵ Het aantal *loculi* dat in de zes zijgangen was aangebracht tijdens de eerste fase wordt door Pergola geschat op “meerdere tientallen”.¹⁶ In de noordelijke wand van het *vestibulum* in een derde fase een *arcosolium* aangebracht. In het *arcosolium* werden vier bijzettingen boven elkaar aangebracht. Dit *arcosolium* werd opgetrokken voor reeds bestaande *loculi* die in de wand van de voorkamer waren aangebracht. In het lunet bleven de *loculi* nog deels zichtbaar. Het graf was gedecoreerd met fresco's van florale elementen en een vogel tussen guirlandes. Daarnaast was nog een *arcosolium* aangebracht. Beide *arcosolia* zijn opgetrokken in *opus incertum* en behoren aldus tot de derde fase.¹⁷ In het eigenlijke *cubiculum* waren oorspronkelijk één, twee of drie sarcofagen

¹ Fasola 1978a, 116; Reekmans 1986a, 28; Styger 1928, 135.

² Pergola 1975, 65–66.

³ Pergola 1975, 67, 69–70.

⁴ Pergola 1975, 75.

⁵ Pergola 1975, 75–76.

⁶ Pergola 1975, 88 en 90.

⁷ Fasola 1978a, 117.

⁸ Pergola 1975, 75; Pergola 1982, 156.

⁹ Pergola 1982, 157.

¹⁰ Pergola 1979, 332; Pergola 1982, 156.

¹¹ Berekeningen op basis van de figuur Pergola 1975, 83.

¹² Pergola 1975, 86.

¹³ Pergola 1979, 332 Pergola 1982, 156–157.

¹⁴ Berekeningen op basis van de figuur Pergola 1975, 83.

¹⁵ Pergola 1975, 75; Pergola 1982, 156.

¹⁶ Pergola 1982, 157.

¹⁷ Pergola 1975, 79–81 en 87.

opgesteld.¹ In een latere fase (dit is na het verder uitdiepen van het vloerniveau) werden drie *arcosolia* aangebracht. Het zuidelijke en oostelijke *arcosolium* ontstonden bovendien ook vóór de tweede decoratiefase. Het westelijke *arcosolium* ontstond pas in een nog latere periode. Dit *arcosolium* is misschien contemporain met de *loculi* die binnen en buiten het *cubiculum* worden ingevoegd en dit zonder rekening te houden met bestaande structuren of fresco's.² Er werden in latere periodes ook *formae* toegevoegd in alle *cubicula* en gangen van deze zone, zij het toch hoofdzakelijk rond de toegangstrap.³

De fresco's in het *cubiculum* zijn goed vergelijkbaar wat betreft de geometrische schemata en stijl met die uit het *cubiculum* C uit het hypogeum van de Flavii Aurelii. Toch bestaan er nog vragen aangaande een datering van de fresco's van het hypogeum van de Goede Herder.⁴ De eerste decoratiefase wordt omschreven als *lo stile lineare illusionistico rosso-verde*. Deze decoratie bestaat uit een geschilderde strepen en wordt rond 230 n.Chr. gedateerd. Een datering die volgens De Bruyne en Pergola niet tegengesproken wordt door de topografie.⁵ Rond 268 n.Chr., dit is na de uitdieping, wordt de decoratie in het *cubiculum* tot op 1,75m, dit is tot net boven de *arcosolia*, vernieuwd. Het hypogeum heeft dan waarschijnlijk reeds zijn private karakter verloren ten voordele van het karakter van een gemeenschappelijke christelijke begraafplaats.⁶ Er moet echter benadrukt worden dat de stijl van de tweede decoratiefase ouder, namelijk Antonijns, is dan die van de eerste fase. De Bruyne en Pergola menen dat de tweede decoratiefase dan ook door een oudere kunstenaar is aangebracht die de oudere stijl gewoon was.⁷ Het gewelf is in de eerste fase eveneens gedecoreerd in de strepenstijl. Tussen de lijnen komen, zoals op de wanden, vegetatieve elementen en vogels voor als opvulmotieven. Centraal op het gewelf is een schaadragers aangebracht, het volgens De Bruyne enige als mogelijk christelijk te interpreteren element in het hypogeum.⁸ In de literatuur wordt geen uitsluitend gegeven omtrent een religieuze toewijzing. In omfloerst taalgebruik stelt men "dat er in de decoratie's geen expliciet christelijke elementen aanwezig zijn".⁹ In de tweede fase wordt op een wand van de trap een fresco van *Orfeo Pastore* aangebracht.¹⁰

De inscripties die in deze zone werden aangetroffen zijn, behoren niet tot de eerste fase van het hypogeum. De inscripties kunnen op basis van het lettertype, het eerder onverzorgde karakter en de formulering volgens Pergola gedateerd worden op het einde van de derde – begin van de vierde eeuw.¹¹

Het hypogeum van de Goede Herder is een private begraafplaats van gegoede eigenaars gezien de grootte van de hoofdgang, het niet voorkomen van graven in de voorkamer en het alleen voorkomen van sarcophagen in het eigenlijke *cubiculum*.¹² Maar niet alleen de familie, of beter de *patronus* en één of twee familieleden, zou hier in het *cubiculum* begraven zijn. Ook hun slaven, *liberti* en *clientes*, werden in de sobere galerijen bijgezet.¹³ De afbeelding van een schaadragers op het gewelf van het *cubiculum* is volgens Reekmans de enige indicatie voor een mogelijke christelijke aanwezigheid.¹⁴ Fasola omschrijft het type van hypogeum, namelijk een lange gang met een zeer beperkt aantal grafkamers, waaraan dit hypogeum inderdaad voldoet, als een oud christelijk hypogeum-type.¹⁵ Ik ben evenwel van mening dat de aanwezigheid van een fresco van de Goede Herder geen afdoend bewijs is: afbeeldingen van schaadragers komen ook buiten christelijke contexten voor. Maar ook de omschrijving van de constructie op zich is geen voldoende argument. Zoals we reeds zagen

¹ Pergola 1979, 332 Pergola 1982, 156–157.

² Pergola 1975, 85; Pergola 1982, 157.

³ Pergola 1975, 87.

⁴ Fasola 1978a, 117; Pergola 1982, 157.

⁵ Pergola 1975, 88–89; De Bruyne 1969, 105; in Pergola 1999, 213 dateert Pergola de eerste fase rond 220–230 zonder verdere verantwoording.

⁶ Fasola 1978a, 117; Pergola 1975, 91; Pergola 1999, 213.

⁷ Pergola 1975, 88–89; De Bruyne 1969, 104–105.

⁸ De Bruyne 1969, 112. Zie eveneens Provoost 2004, 1–36 waarin op overtuigende wijze wordt aangetoond dat afbeeldingen van de zogenaamde Goede Herder in de laat antieke periode steeds geconoteerd waren met gelukzaligheid. Voor christenen kan daar nog het idee van Christus als de Goeder Herder bijkomen. Maar de figuur van de (goede) herder is zeker niet ontstaan op basis van Bijbelteksten.

⁹ Pergola 1999, 201.

¹⁰ Fasola 1978a, 117.

¹¹ Pergola 1975, 87–88.

¹² Pergola 1975, 79 en 89; Pergola 1982, 156; Reekmans 1986a, 28.

¹³ Pergola 1979, 333; Pergola 1982, 157; Pergola 1999, 213.

¹⁴ In Fasola 1978a, 116 stelt Fasola dat het hypogeum vanaf het begin een christelijk karakter droeg. Argumenten hiervoor worden evenwel niet aangegeven. Wel wordt erop gewezen dat het ontstaan en de ontwikkeling van dit hypogeum, naast enkele verschillen, grote overeenkomsten vertoont met het ontstaan en de ontwikkeling van het pagane hypogeum van Ampliatus.; Reekmans 1986a, 29.

¹⁵ Fasola 1978a, 195.

bij de pagane hypogea komen ook daar constructies voor die bestaan uit een lange gang en een beperkt aantal *cubicula*.

De regio rond het *cubiculum* van de Goede Herder ontwikkelde zich volgens Fasola, Testini en Pergola tijdens de eerste decennia van de derde eeuw n.Chr. Deze datering wordt ondersteund door de topografische inplanting en de iconografie en stijl van de fresco's in het *cubiculum* van de Goede Herder.¹ Vanaf 300 n.Chr. werd het hypogeum volgens Pergola opgenomen in het grotere gangensysteem van de Domitilla-catacombe.² Argumenten die deze datering ondersteunen ontbreken evenwel.

2.4 De hypogea A en B van de Flavii Aurelii in de Domitilla-catacombe

Beide in oorsprong onafhankelijke hypogea zullen onderdeel worden van de langs de via Ardeatina gelegen Domitilla-catacombe. Een geologisch onderzoek leert ons volgens Pergola dat de diepte waarop de noordelijke zone van de Domitilla-catacombe, en dus ook de zone van de Flavii Aurelii A en B, uitgegraven is, afhankelijk was van de daar aangetroffen tufsoort. Voor de oudste zone, namelijk die van de Flavii Aurelii A, geldt dat deze is uitgegraven in een goed bewerkbare, zelfs eerder poreuze, tuflaag. Boven deze poreuze tuflaag, ligt een hardere tuflaag. Deze harde laag doet dienst als gewelf voor de gangen die uitgegraven zijn in de minder stevige maar beter bewerkbare tuflaag. Deze manier van werken bewijst volgens Pergola de rationaliteit bij het uitgraven van ondergrondse constructies door de *fossores*.³ Bij de aanleg van de basiliek ter ere van de martelaren Nereus en Achilleus werden bepaalde onderdelen van het hypogeum van de Flavii Aurelii sterk verstoord of zelfs vernietigd.⁴

2.4.1 Hypogeum van de Flavii Aurelii A

De toegangstrap tot de zone Flavii Aurelii A start vanop het loopoppervlak. De trap loopt onder de fundering van een reeds bestaand mausoleum.⁵ Opvallend is dat deze toegangstrap (en de toegangstrap tot de zone Flavii Aurelii B) binnen een afgebakende funeraire zone zijn aangebracht. De omheining werd waarschijnlijk in de eerste eeuw n. Chr. Aangelegd. Volgens Pergola is het waarschijnlijk dat deze omheining de oriëntatie van grafconstructies in de omgeving bepaald heeft tot aan de bouw van de basiliek. Hoewel de situatie hier niet zo duidelijk is zoals voor de Area I van de Callixtus-catacombe, schijnen de oriëntatie en opbouw van het hypogeum van de Flavii Aurelii, echter niet bepaald geweest te zijn door een bovengronds duidelijk afgebakende zone. Bij het hypogeum van de Flavii Aurelii ontbreekt inderdaad de symmetrische opbouw zoals dit het geval is voor de Area I van de Callixtus-catacombe. Zo wijst Pergola erop dat de gangen van het hypogeum A niet in een rechte hoek op elkaar staan en dat er grote verschillen bestaan tussen de hypogea A en B.⁶

In oudere studies dacht men nog dat dit hypogeum toegankelijk was via de trap 2, die in recentere studies echter verbonden wordt met het hypogeum van de Flavii Aurelii B. Het hypogeum van de Flavii Aurelii A was echter toegankelijk via de toegangstrap 1. Het gewelf van de toegangstrap 1 bestaat uit met mortel bevestigde brokken tuf. De wanden van de trap zijn in *opus mixtum*. In een latere periode werd het bovenste gedeelte van de wanden over een niet nader bepaalde afstand gerestaureerd door middel van kleine tufblokjes met enkele stukken dakpan en baksteen.⁷ Hoewel men in oudere studies op basis van de topografie en het voorkomen van de trap dacht te doen te hebben met een relatief jong aangelegde trap, merkt Pergola op dat de restauraties uitgevoerd aan de trap wijzen op een langdurige ingebruikname. Ook de vaststelling dat er aan de voet van de trap het meest uitdiepingen plaats vonden in de gehele zone ondersteunt dit.⁸ De toegangstrap was 1,12m breed.⁹

In de bakstenen treden werden zeven baksteenstempels aangetroffen die verwijzen naar *figlinae* die actief waren in de Severische periode. De bakstenen werden gedateerd op het einde van de tweede eeuw n.Chr.

¹ Fasola 1978a, 117–118; Pergola 1975, 90; Pergola 1982, 157.

² Pergola 1999, 213.

³ Pergola 1983, 191.

⁴ Pergola 1983, 193.

⁵ Pergola 1983, 186.

⁶ Pergola 1983, 189; 240–241; Voor een verdere beschrijving van deze in 1926 ontdekte muur en de structuren die zich binnen deze muur bevinden zie: Ferrua 1960b, 174–179.

⁷ Pergola 1983, 201–202.

⁸ Pergola 1983, 202.

⁹ Berekening op basis van de figuur Pergola 1989, 20.

De toegangstrap 1 telde in haar oorspronkelijke toestand rond de 50 treden. De diepte en vormgeving van de trap werd hier volgens Pergola niet zozeer bepaald door de bodemgesteldheid, maar veeleer door reeds bestaande structuren zoals de mausolea met diepe funderingen uit het einde van de Republiek of een bovengronds obstakel. Dit zou ook de knik van 30° verklaren die ongeveer halverwege de trap plaats vindt.¹

Een reconstructie opstellen van de originele toestand van het hypogeum A wordt bemoeilijkt door de ingrijpende aanpassingswerken in functie van de martelarenverering uit latere periodes. Ook de vernietigingen aangebracht door de *corporisantari* uit recentere periodes bemoeilijken een dergelijke reconstructie. Het niveau van de gewelven stelt Pergola evenwel in de mogelijkheid een voorzichtige reconstructie op te stellen. Vraag blijft evenwel of de oorspronkelijke kern in één fase dan wel in verschillende stappen werd aangelegd. Feit is, zo benadrukt Pergola, dat er geen elementen zijn die erop duiden dat er veranderingen in richting en opbouw of hervattingen van ontginning zijn doorgevoerd.²

De toegangstrap 1 mondt uit in de (hoofd-)gang k. De oorspronkelijke lengte van deze gang is volgens Pergola niet met zekerheid te bepalen.³ De vermoedelijk minimale lengte van deze gang is ongeveer 12,30m en de breedte 0,98m. Na ongeveer 6m start een zich in zuidelijke richting verlopende rechte zijgang g die ongeveer 17m lang is. Na 17m vertakken zich links en rechts in elkaars verlengde liggende zijgangen af, respectievelijk h en h1. Hun totale lengte is ongeveer 25m. Langs de gang h1 is nog een ongeveer 2m lange zijgang aangebracht tegenover het *cubiculum* C. In het verlengde van de gang g, en dus over de aftakkingen van h en h1, is de gang g1 aangebracht. De lengte van deze gang is ongeveer 11m. De gemiddelde breedte van de zijgangen is bij benadering eveneens 1m.⁴

Het vloerniveau van deze primitieve kern was gelijk voor het gehele hypogeum. Pas wanneer dit hypogeum verbonden werd met het hypogeum B werd het vloerniveau uitgediept. Het oorspronkelijke vloerniveau maakt duidelijk dat er in deze eerste fase slechts drie *cubicula* waren aangelegd in het hypogeum A. De drie oorspronkelijke *cubicula* zijn H, P en C. Het *cubiculum* H was bereikbaar via een korte zijgang langs de gang k gelegen aan de voet van de trap. Het *cubiculum* P was bereikbaar via een korte gang langs de gang g. Het *cubiculum* C tenslotte was ook voorafgegaan door een korte gang en gelegen langs de gang h1. Het *cubiculum* A dateert uit een latere fase, namelijk na het uitdiepen van het hypogeum. Pergola wijst erop dat deze *cubicula* geen prominente plaats innemen in het geheel van het hypogeum zoals dit bijvoorbeeld het geval is voor het hypogeum van de Goede Herder. Zo is alleen het *cubiculum* C voorzien van fresco's. Bovendien was er in dit *cubiculum* slechts plaats voor één bijzetting, waarschijnlijk in een sarcofaag. De bijzettingen in de *cubicula* H en P gebeurden alleen in *loculi*.⁵

Voor het *cubiculum* H ligt een ongeveer 2m lange gang. Het *cubiculum* zelf is ongeveer 2,20m bij 2,20m. De gang voor het *cubiculum* P is ongeveer 0,80m lang. Het *cubiculum* zelf is ongeveer 1,90m bij 1,90m. De korte gang voor het *cubiculum* C is 0,60m lang. Het *cubiculum* zelf meet ongeveer 2,20m bij 2,20m. In de achterwand is een uitsparing aangebracht van ongeveer 1,10m lang en 0,60m diep.⁶

In het *cubiculum* H waren negen *loculi* aangebracht. In de ruimte zijn geen sporen van decoratie aangetroffen. De travertijnen deurpost is verdwenen. Van het *cubiculum* P zijn delen bewaard gebleven van de travertijnen omkadering van de toegang. Op de architraaf was een inscriptie aangebracht: ECPLECIORUM. In de zijwanden en de achterwand zijn telkens twee *loculi*, waarvan één *bisomus*, aangebracht. In de bodem zijn (reeds in de eerste fase?) twee *formae* aangebracht. Het *cubiculum* C was in oorsprong slechts voorzien voor één bijzetting. Waarschijnlijk betrof het een sarcofaag voor een kind gezien de grootte van de nis. In latere fasen werd het *cubiculum* C voorzien van meerdere *loculi*. De toegang tot de grafkamer was voorzien van een travertijnen omkadering. Geen enkele deuromkadering van de drie *cubicula* vertoont sporen van een deur. Vandaar dat Pergola meent dat de travertijnen deuromkaderingen louter decoratief waren.⁷

Tijdens de eerste fase werden in dit hypogeum 204 *loculi* aangebracht.⁸ Wat betreft de graftypologie stelt Pergola dat er geen in het oog springende verschillen bestaan tussen de graven van de hypogea die aan de basis staan van de Domitilla-catacombe en de graven van andere grote catacomben van Rome. Bij de *loculi* van de hypogea A en B kunnen twee groepen onderscheiden worden: enerzijds de grote *loculi* (gemiddeld ongeveer

¹ Pergola 1983, 203–204; Pergola zwakt hier het belang af van de geologische lagen voor de diepte waarop het hypogeum werd aangelegd: de diepte werd eveneens bepaald door reeds bestaande grafconstructies.

² Pergola 1983, 204–205.

³ Pergola 1983, 205–206.

⁴ Berekeningen op basis van de figuur Pergola 1983, 209.

⁵ Pergola 1983, 206.

⁶ Berekeningen op basis van de figuur Pergola 1983, 209.

⁷ Pergola 1983, 218–220; inscriptie: ICVR N.S. 6662.

⁸ Pergola 1983, 207.

2,10m bij 0,45m) en anderzijds de kleinere *loculi* (gemiddeld ongeveer 1,60m bij 0,225m). De grote *loculi* worden verbonden met de vóór-Constantijnse periode. Pas in het begin van de vierde eeuw werd volgens Pergola de beschikbare ruimte ten volle aangewend en werden de *loculi* kleiner in omvang. Uitzonderlijk is bij enkele *loculi* uit de oudste periode de afsluiting bewaard gebleven. Deze afsluitingen bestonden uit *bipedales* en uitzonderlijk uit marmerplaten. Maar niet alleen de veronderstelling dat vele afsluitplaten verdwenen zijn door toedoen van de *corpisantari*, maar ook het gegeven dat meerdere van die oudste graven hergebruikt werden bij de aanleg van de basiliek, maken het onmogelijk een welomschreven typologie van manier van afsluiten van de oudste *loculi* weer te geven.¹ In de gang g kunnen op zijn minst twee *a mensa*-graven tot de eerste periode gerekend worden.²

De gewelven in het hypogeum van de Flavii Aurelii A hebben de vorm van een verlaagde boog. Pergola wijst erop dat deze vorm van gewelven, die eveneens voorkomt in het hypogeum β van de Lucina-crypte, een aanwijzing is voor de ouderdom van de constructie.³

De enige geschilderde decoratie in de hypogea A en B treffen we aan in het *cubiculum* C van het hypogeum A. De oorspronkelijke toestand is grotendeels vernietigd door de latere aanleg van *loculi*. De fresco's worden door Pergola als onzorgvuldig aangebracht omschreven. Op de noordelijke wand zijn op een witte ondergrond drie losstaande rechthoekige panelen geschilderd. In de panelen zijn bloemen en twijgen afgebeeld. Onder de twee buitenste panelen is telkens een vliegende vogel afgebeeld. Ook op het boogveld van de in de wand aangebrachte nis, is een dergelijke vliegende vogel met een lint tussen de poten afgebeeld.⁴ Links en rechts van deze vogel komen bloemkransen voor. Op het plafond is centraal een kleine cirkel getekend die symmetrisch verbonden is met vier halve cirkels. Deze halve cirkels zijn binnen een grote cirkel aangebracht. Deze cirkel wordt op haar beurt met gebogen lijnen omgeven tot aan de raakpunten van de muren met het gewelf.⁵ Binnen deze symmetrische vlakken zijn een vogel met een lint tussen de poten, acht bloemkransen, vijf bloemenmanden en vier kraters aangebracht. Pergola omhrijft de stijl van deze fresco's als "impressionistisch".⁶ Op basis van vergelijkingen met gelijkaardige fresco's met een datering van ten vroegste eind tweede eeuw, komt Pergola voor deze fresco's tot een datering rond 250 n.Chr.⁷ Het is volgens Pergola ook uitgesloten dat deze fresco's een christelijke boodschap dragen. De fresco's van het *cubiculum* C van het hypogeum A dragen volgens hem dan ook totaal geen religieus karakter.⁸

Problematisch, en dit zeker inzake de datering van het complex, is dat in het hypogeum A (en het hypogeum B) geen enkele inscriptie die tot de eerste fase behoort nog *in situ* aanwezig is.⁹ Slechts twee inscripties zouden volgens Pergola kunnen worden verbonden met de eerste fase van het hypogeum A. Het betreft hier inscripties op de reeds eerder vermelde architraaf van het *cubiculum* P en de oorspronkelijke architraaf van het *cubiculum* H. In recent onderzoek is men niet langer overtuigd dat de inscriptie op de architraaf van het *cubiculum* P verwijst naar een funerair college. Volgens Pergola kan *Ecleciorum* gezien worden als een *cognomen*. Dan verwijst *Ecleciorum* naar een familie-verband. De tweede inscriptie werd aangetroffen op de architraaf van het *cubiculum* H dat volgens Pergola in een latere periode hergebruikt werd als dorpel voor het *cubiculum* R. De inscriptie bestaat slechts uit één woord: GRAPTI. Pergola vermoedt dat het voorkomen van dergelijke zeer eenvoudige *tituli* meer voorkwam in de catacomben dan tot op heden vermoed wordt. Het hergebruik van dergelijke onderdelen vertekent echter het oorspronkelijke beeld.¹⁰

Het totaal van 250 bijzettingen in de eerste fase van het hypogeum laat vermoeden dat het ontstaan van het hypogeum A kan gelinkt worden aan een gemeenschap of groep met een aanzienlijk aantal personen. Een dergelijk aantal is volgens Pergola vergelijkbaar met het aantal urnen dat grote columbaria "in het algemeen" bezaten. Voor dit hypogeum kan gedacht worden aan een groep van families of een college als opdrachtgever.¹¹ Hoewel Fasola, Testini en Pergola, de onderzoekers van dit hypogeum, er aanvankelijk van uitgingen dat dit een christelijk hypogeum was en wel vanaf het ontstaan, stelt Pergola nu dat het topografische onderzoek van het

¹ Pergola 1983, 214–215.

² Pergola 1983, 218.

³ Pergola 1983, 206.

⁴ Pergola 1983, 233 en 236.

⁵ Pergola 1983, 236; Vergelijk met de gelijkaardige schemata van de gewelven van de *cubicula* C en Y van de Lucina-crypte zoals beschreven in De Bruyne 1969, 94–99.

⁶ Pergola 1983, 236–237.

⁷ Pergola 1983, 237–238.

⁸ Pergola 1983, 238.

⁹ Pergola 1983, 220.

¹⁰ Pergola 1983, 220–223; De tweede inscriptie werd niet opgenomen in het ICVR.

¹¹ Pergola 1983, 207; 239 en 244.

hypogeum een dergelijke religieuze toewijzing niet langer rechtvaardigt.¹ De enige met zekerheid als christelijk te duiden inscriptie, die hedentendage echter verdwenen is, werd in de achttiende eeuw niet *in situ* aangetroffen. Noch de oorspronkelijke plaats, noch de vindplaats zijn bekend.² Ook een inscriptie met de afbeelding van twee ankers uit de periode waarin de twee hypogea met elkaar verbonden werden, levert voor Pergola geen doorslaggevend argument op om het hypogeum A als christelijk te bestempelen.³ Maar ook de decoratie van het *cubiculum* C levert geen aanknopingspunten op. Sterker nog, zo stelt Pergola, zelfs de latere inscripties en ingekraste decoraties op de grafplaten leveren op geen enkel ogenblik een met zekerheid als christelijk te beschouwen element op voor de periode tot vóór het hypogeum deel is gaan uitmaken van de christelijke gemeenschappelijke begraafplaats. Pergola besluit dan ook dat de informatie waar we nu over beschikken het niet toelaat om het hypogeum als christelijk, heidens of gemengd te bestempelen.⁴ Vast staat daarentegen volgens Pergola dat de bijgezette personen in het hypogeum tot een minder welgestelde klasse behoorden. Als enige uitzondering kan men wijzen op het *cubiculum* C waar naar alle waarschijnlijkheid een sarcofaag voor een kind werd opgesteld.⁵

Zoals reeds aangegeven blijkt een absolute datering voor het hypogeum A door de fragmentarische bronnen hypothetisch, zo niet zelfs problematisch. Pergola wijst erop dat de zeven baksteenstempels aangetroffen op de toegangstrap 1 de enige *terminus post quem* datering, namelijk eind tweede eeuw n.Chr., opleveren voor de eerste fase van het hypogeum A.⁶ Een vergelijkende studies met andere als de oudste hypogea geklassificeerde voorbeelden, namelijk de Callixtus-catacombe en de Praetextatus-catacombe, toont volgens Pergola dat dit hypogeum (en het hypogeum B) ook tot de klasse van oudere hypogea behoren. Dit volgt uit de vorm van de gangen met hun licht gebogen gewelven, de aanleg van de eerder grote *loculi*, de aanwezigheid van grote *a mensa*-graven, de afwezigheid van *arcosolia* en tenslotte een lange gebruikperiode zoals valt af te leiden uit de verschillende uitdiepingen en het hergebruik van de vroegst aangelegde niveaus. De fresco's in het *cubiculum* C van het hypogeum A, ontstaan rond 250 n.Chr., scherpen de datering aan.⁷ De inscripties brengen geen verdere dateringsaanwijzingen aan. De afwezigheid van *in situ* aangetroffen inscripties is daar de hoofdoorzaak van. Het enige wat van de twee *tituli* met de namen van een familie (respectievelijk de Eplecii en de Grapti) kan gezegd worden, is dat het voorkomen van een *titulus* met een familienaam bij het begin van de derde eeuw n.Chr. ook reeds voorkwam bij het hypogeum van Ampliatus.⁸ Met de nodige voorzichtigheid en rekening houdende met alle beperkte aanwijzingen, dateert Pergola het hypogeum van de Flavii Aurelii A tussen het begin van de derde eeuw en het midden van de derde eeuw.⁹ Indien het inderdaad klopt dat dit hypogeum met zijn 250 bijzettingen ontstaan is rond het midden van de derde eeuw n.Chr., dan hebben we hier met één van de belangrijkste oudste hypogea te maken, aldus Pergola.¹⁰

2.4.2 Hypogeum van de Flavii Aurelii B

De toegangstrap 2 is op ongeveer een 40m gelegen van de toegangstrap 1. De trap 2 werd in vroegere studies beschouwd als de oudste toegangstrap tot het gehele hypogeum van de Flavii Aurelii.¹¹ Bij recenter onderzoek kwam Pergola echter tot de vaststelling dat, op basis van de verbindingen tussen de twee hypogea en de ontwikkeling van het hypogeum A, de trap 2 slechts toegang bood tot het kleine hypogeum B.¹²

De 0,98m brede toegangstrap 2 mondt uit in de (hoofd-)gang d. Aan de voet van de trap bevindt zich dwars op de hoofdgang de zijgang e. Beide gangen vormen net geen hoek van 90°. De gang d is ongeveer 13m lang. De gang e is ongeveer 7,30m lang. Beide gangen zijn ongeveer 0,85m breed.¹³

In het totaal werden in dit hypogeum in de eerste fase vermoedelijk ongeveer vijftien *loculi* aangebracht.¹⁴ *Cubicula*, *arcosolia* of gedecoreerde graven komen niet voor tijdens de eerste fase van het

¹ Fasola 1978a, 118–119; Pergola 1983, 243.

² Pergola 1983, 223 en 243; ICVR N.S. 7261.

³ Pergola 1983, 244; ICVR N.S. 6645.

⁴ Pergola 1983, 244–245.

⁵ Pergola 1983, 244.

⁶ Pergola 1983, 241.

⁷ Pergola 1983, 241.

⁸ Pergola 1983, 241–242.

⁹ Pergola 1983, 242.

¹⁰ Pergola 1983, 244.

¹¹ Fasola 1978a, 119; Pergola 1983, 239; Styger 1928, 113.

¹² Pergola 1983, 207.

¹³ Berekeningen op basis van de figuur Pergola 1983, 209.

¹⁴ Pergola 1983, 208.

hypogeum. Het totale aantal graven is slechts een benaderend aantal volgens Pergola. In de gang e bijvoorbeeld bemoeilijken de moderne restauraties de interpretatie. Verder is het ook zo dat 24 of 25 van de *loculi* die voorkomen in de wanden die uitgegraven zijn in de eerste fase, pas zijn aangebracht in de laatste fase van deze zone. Dit is wanneer het vloerniveau na herhaalde verdiepingen terug opgehoogd werd om tot op hetzelfde niveau als de basiliek te geraken. Karakteristiek voor de tweede fase, dit is wanneer het hypogeum B uitgediept werd voor de verbinding met het hypogeum A, zijn twee *a mensa*-graven die beide plaats boden voor twee bijzettingen en die elk horizontaal met drie *bipedales* afgesloten waren. Dergelijke graftypes zijn kenmerkend voor de oudste regio's in de Callixtus-, Praetextatus- en Novatianus-catacombe.¹ De *a mensa*-graven bestaan uit een achter een opstaande wand uitgegraven rechthoekige grafkuil overspannen met een gestrekte boog. De grafkuil wordt horizontaal afgesloten waardoor een soort tafelvorm ontstaat. Deze grafvorm die ook voorkomt bij bovengrondse mausolea, zal zich later zowel bovengronds als ondergronds ontwikkelen tot het *arcosolium*. In de derde fase werd nog een dergelijk graf in het hypogeum B aangebracht.²

Op basis van het aantal graven, komt Pergola tot de conclusie dat dit een hypogeum is ingericht door een familie. Dit was ook het geval voor het hypogeum van Ampliatus en het hypogeum van de Flavii, alle constructies die later deel zijn gaan uitmaken van de Domitilla-catacombe.³ Het is volgens Pergola evenwel ook denkbaar dat het hypogeum toebehoorde aan een college. Het feit dat dit hypogeum in handen was van een familie of een college zou dan volgens Pergola ook verklaren waarom het hypogeum slechts gedurende een korte periode als zelfstandig hypogeum in gebruik was, dit is tot het grondig getransformeerd werd wanneer het hypogeum B verbonden werd met het hypogeum A.⁴ De beperkte omvang van het hypogeum schijnen er volgens mij inderdaad op te wijzen dat het hypogeum niet voor een gemeenschap bestemd was. Maar dit lijkt mij niet de hoofdreden te zijn voor het korte zelfstandige bestaan van het hypogeum. Zoals Pergola namelijk zelf vermeldt (zie onder) was de verbinding tussen beide hypogea eerder toevallig.

Tijdens het aanleggen van de gang d van het hypogeum B, werd reeds in de eerste fase de gang h van het hypogeum A aangesneden. Gezien de a-symmetrie tussen de twee hypogea, hun private karakter dat misschien zelfs na de verbinding in stand bleef en het niveauverschil van de gewelven van 2,30m dat tussen beide hypogea bestond op het ogenblik dat ze elkaar sneden, is het volgens Pergola waarschijnlijk dat de snijding per ongeluk gebeurde. Maar in plaats van deze verbinding terug dicht te maken, hebben de *fossores* de gang d van het hypogeum B drie meter uitgediept zodat deze gang op hetzelfde niveau kwam te liggen als de gang h van het hypogeum A. Dit is dan ook meteen de reden waarom in de bovenste zone van de gang d in het hypogeum B bijna geen *loculi* voorkomen uit de eerste fase. Een dergelijke situatie komt volgens Pergola ook voor bij de hypogea α en β van de Lucina-crypte.⁵

Toch roept de verbinding tussen de twee hypogea vragen op volgens Pergola. Is het bijvoorbeeld wel mogelijk dat de eigenaars van het in volle aanleg zijnde hypogeum B hun autonomie zullen opgeven door de snijding met een reeds ontwikkeld naburig hypogeum? Of werd er een overeenkomst gesloten tussen de twee eigenaars op basis van religieuze of familiale redenen. Of behoorden beide hypogea tot éénzelfde funerair college? En nog, zijn de kleine verschillen in graftypologie na de samenvoeging misschien te wijten aan het toeval?⁶

Het aantal bijzettingen in de eerste fase in het hypogeum B wijst er volgens Pergola op dat het hypogeum bestemd was voor een eerder beperkte groep.⁷ Volgens Pergola kan gedacht worden aan een familie als opdrachtgever van een private begraafplaats. Maar tot welke religieuze strekking deze familie behoorde, is niet met zekerheid uit te maken.⁸ Pergola besluit dan ook dat de informatie waar we nu over beschikken het niet toelaat om dit hypogeum (en ook het hypogeum A) als christelijk, heidens of gemengd te bestempelen.⁹

Zoals voor het hypogeum A, is ook het opstellen van een absolute chronologie voor het hypogeum B problematisch. De inscripties die in het hypogeum B werden aangetroffen, dateren pas na de verbinding tussen beide hypogea. Bovendien zijn ze niet *in situ* aangetroffen. Veel meer dan te stellen dat dit hypogeum, evenals het hypogeum A, behoort de "*première generation*" van hypogea, komt men volgens Pergola niet.¹⁰ Met de nodige voorzichtigheid en rekening houdende met alle beperkte aanwijzingen, dateert Pergola het hypogeum van

¹ Pergola 1983, 207–208.

² Pergola 1983, 216–217.

³ Pergola 1983, 207 en 239.

⁴ Pergola 1983, 209.

⁵ Pergola 1983, 209–210; Pergola 1986a, 345 en 488.

⁶ Pergola 1983, 210.

⁷ Pergola 1983, 239.

⁸ Pergola 1983, 244.

⁹ Pergola 1983, 244–245.

¹⁰ Pergola 1983, 242.

de Flavii Aurelii B tussen het begin van de derde eeuw en het midden van de derde eeuw.¹ De versmelting van beide hypogea vond volgens Pergola zeker plaats vóór het einde van de derde eeuw n.Chr. Vanaf 300 n.Chr. werden beide met elkaar verbonden hypogea opgenomen in het grotere gangenstelsel van de Domitilla-catacombe.² Argumenten ter ondersteuning van deze dateringen ontbreken.

2.5 De regio D van de anonieme catacombe van de Villa Pamphilj

De hier bestudeerde funeraire constructie ligt 1,3km buiten de S. Pancrazio-poort langs de via Aurelia vetus.³ De regio D is op een hoger gelegen niveau gelegen dan de eigenlijke anonieme begraafplaats van de Villa Pamphilj. Bovengronds zijn resten van een columbarium en fragmenten van as-urnen aangetroffen die wijzen op een pagane necropool.⁴

De hogergelegen regio D was volledig onafhankelijk van de rest van de begraafplaats. De regio is tegenwoordig bereikbaar via een opening in het gewelf in de gang B1 van de catacombe. De gang D ligt 3,10m hoger dan de gang B1 van de eigenlijke begraafplaats. De gang D is in het begin en het einde voorzien van grote cirkelvormige nissen.⁵ De gang D is ongeveer 6,30m lang en 1,55m breed en de stralen van de cirkelvormige nissen zijn respectievelijk ongeveer 2,31m en 1,47m.⁶ De aanwezigheid van de westelijke nis in de gang D verklaart waarom het gewelf van de onderliggende gang B1 lager is eens ze de nis bereikt. Haaks op de gang D staat de gang D1. De gang D1 is ongeveer 8,40m lang en 1,26m breed.⁷ De oostelijke nis in de gang D en de eerste vier meter van de wanden van de gang D1 zijn voorzien van een muur. Na de muur komen er geen *loculi* meer voor in de gang. De gang D1 mondt uit in de onregelmatig gevormde ruimte V. Het oppervlak van deze ruimte bedraagt bij benadering 6,35m².⁸ In de rechterwand van de ruimte zijn twee kleine nissen aangebracht. In de linkerwand is eveneens een nis aangebracht. Direct rechts van deze nis start op 1m hoogte een smalle gang waarin zich met aarde vermengde beenderen bevonden. De westelijke wand van deze gang is voorzien van een 0,40m dikke muur in baksteen die eveneens de toegang vanuit D1 tot V afsluit.⁹ Deze regio is de ondergrondse uitbreiding van een bovengronds mausoleum. Het mausoleum was dan ook de enige toegang tot de ondergrondse zone. Deze regio werd verlaten toen begonnen werd met de aanleg van de eigenlijke begraafplaats.¹⁰ In deze door Nestori als een hypogeum omschreven zone werden onder meer verschillende fragmenten van olielampen, twee kleine ampullen, fragmenten van as-urnen, een lepeltje in been en een fragment van een terracotta buis, namelijk een libatiepijp met een geperforeerd uiteinde, aangetroffen. In de ruimte V werd een 0,315 m lang ijzeren voorwerp met twee handvatten van 0,06m aangetroffen. In deze regio werden ook fragmenten van pagane inscripties aangetroffen evenals een fragment van een *titulus* met volgend opschrift: C. VICIR(ius) IVCVD(us). Ook een terracotta balk met zes bustes die oorspronkelijk een polychrome beschildering droeg kwam aan het licht in de gang D1 nabij de ruimte V.¹¹ Op basis van de hierboven reeds weergegeven topografische gegevens, is het volgens Nestori duidelijk dat de regio D de oudste regio van het gehele catacomben-complex is. Bovendien zijn er ook grote architectonische verschillen vast te stellen. De gangen van de catacombe zijn overspannen met een tongewelf of een verlaagd tongewelf, tussen 0,70m en 0,80m breed en vaak meer dan 5m hoog. De gang D daarentegen is niet hoger dan 2m maar wel tussen 1,50m en 1,60m breed. Bovendien valt volgens Nestori ook vast te stellen dat de wanden van de necropool zelf beter afgewerkt zijn dan de ruwe wanden van de gang D.¹²

In de nissen van de gang D en in de met een bakstenen parament bezette delen van de gang D1 zijn *loculi* aangebracht.¹³ Het aantal bijzettingen werd niet opgegeven in de literatuur.

In de regio D werden geen christelijke aanwijzingen aangetroffen maar wel bijvoorbeeld met zekerheid als heidens te classeren inscripties. Toch blijft het volgens Nestori onduidelijk of het hypogeum als christelijk

¹ Pergola 1983, 242.

² Pergola 1999, 213.

³ Nestori 1959, 5.

⁴ Nestori 1959, 7 en 41–42; De overige drie kernen van de eigenlijke begraafplaats werden besproken bij de christelijke begraafplaatsen.

⁵ Nestori 1959, 34–35.

⁶ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

⁷ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

⁸ Berekeningen op basis van de figuur Nestori 1959, fig. 2.

⁹ Nestori 1959, 35.

¹⁰ Pergola 1999, 241; Verrando 1987, 316.

¹¹ Nestori 1959, 36–37.

¹² Nestori 1959, 37–38.

¹³ Nestori 1959, 34–35.

dan wel als heidens beschouwd dient te worden. Zeker is dat het hypogeum ontstond temidden een pagaan grafveld.¹ Waarschijnlijk hield Nestori er rekening mee dat het heidense materiaal van de bovengrond in het hypogeum was terechtgekomen. Vandaar dat ik het hypogeum als neutraal beschouw. Gezien het beperkte aantal graven en de beperkte omvang van het hypogeum, beschouw ik dit hypogeum als een privaat hypogeum.

Het oudste deel van de begraafplaats, de regio D, zou volgens Nestori ontstaan zijn in het begin van de derde eeuw.² Argumenten die een degelijke datering ondersteunen, ontbreken. De eigenlijke necropool is ontstaan rond het midden van de derde eeuw n.Chr. Daarop wijzen de hoge, smalle en recht verlopende gangen en zijgangen, de bijna volledige afwezigheid van *cubicula*, de in het verlengde van de trap aangelegde hoofdgang, uitzonderlijke graftypes zoals de *loculi a forno* en de bepleistering van de afsluitstenen van de *loculi*. (zie bij de christelijke begraafplaatsen)³

3. Studie van de gemengde hypogea

Na de studie van de zes als neutraal omschreven hypogea, bestudeer ik vervolgens het enige gemengde hypogeum dat vóór 300 n.Chr. is ontstaan.

3.1 Het hypogeum van de Aurelii langs de viale Manzoni

Deze in 1919 ontdekte funeraire constructie is gelegen langs de viale Manzoni.⁴ Bovengronds was een rechthoekige omheining opgetrokken die ongeveer 15,5m bij 13,5m groot was.⁵ Het hypogeum zelf beslaat de zuid-oostelijke helft van de zone die door de omheiningmuur is afgebakend. Binnen de omheining zijn nog de resten van een podium bewaard. De omheinde zone was toegankelijk in het oosten en in het noorden.⁶ De noordelijke toegang sloot aan op een met plaveisel voorziene aftakking van de via Labicana.⁷

Bovengronds is één *cubiculum* uitgewerkt. Deze rechthoekige ruimte meet 2,65m bij 3,51m. In de bodem is een *lucernarium* aangebracht voor verlichting van de ondergrondse ruimtes. Bendinelli veronderstelt dat de schacht met een verplaatsbaar rooster was afgedekt.⁸

Vanop het niveau van de bovengrondse grafkamer start een trap naar de ondergrondse constructie. De drie delen van de trap, met telkens vier treden, voeren naar een diepte van 3,20m onder het oppervlak van het bovengronds gelegen *cubiculum*. Op de onderste trapoverloop zijn links en rechts een toegang tot tegenover elkaar gelegen *cubicula* aangebracht.⁹

De noordelijke (of linkse) toegang sluit aan op een trap met zeven treden. Het betreft hier een losstaande trap, dit is een trap die niet langs de wanden is aangebracht en die deels doorloopt in het *cubiculum* zelf. De trap mondt uit in het *cubiculum* A. Deze ondergrondse ruimte ligt 5,20m onder het loopoppervlak van de bovengrondse grafkamer. Het *cubiculum* meet 4,43m bij 4,93m.¹⁰ Centraal in het plafond was een *lucernarium* aangebracht.¹¹ In de achterwand bevindt zich een toegang tot een ondergronds gangennetwerk. De toegang werd geflankeerd door twee bakstenen zuilen. Boven de doorgang bevinden zich een architraaf en een timpaan in baksteen.¹² Aangezien het timpaan en de architraaf tegen de beschilderde wand werden geplaatst, kunnen de toegang en het gangennetwerk niet tot het primitieve hypogeum behoren.¹³ Het *cubiculum* is overspannen door

¹ Nestori 1959, 38.

² Nestori 1959, 31.

³ Bisconti 1985, 890; Fasola 1978a, 106–107; Nestori 1959, 31–32 en 40; Verrando 1987, 319.

⁴ Bendinelli 1922b, 291; Wilpert 1924, 1.

⁵ Berekeningen op basis van de figuur Bendinelli 1922b, 298.

⁶ Bendinelli 1922b, 291–299.

⁷ Bendinelli 1922b, 299.

⁸ Bendinelli 1922b, 300.

⁹ Bendinelli 1922b, 313–315.

¹⁰ Bendinelli 1922b, 315.

¹¹ Bendinelli 1922b, 315.

¹² Bendinelli 1922b, 316–319; Voor een verdere beschrijving van dit onregelmatig verlopende gangennetwerk zie Bendinelli 1922b, 412–419. Hier wordt dit netwerk niet in beschouwing genomen daar het om een latere toevoeging handelt.

¹³ Bendinelli 1922b, 319–320.

tongewelven.¹ De bodem van het *cubiculum* was volledig bedekt met een zwart-wit mozaïek. Maar door de aanleg van *formae* in een latere periode werden grote delen van het mozaïek vernield.²

In de trapoverloop ligt, tegenover de toegang tot het *cubiculum* A, de toegang tot een *vestibulum*. Via een trap met vier treden bereikt men dit *vestibulum*. Deze ruimte is 2,90m bij 1,80m groot.³ Het *vestibulum* is overspannen door een tongewelf.⁴

Op het *vestibulum* sloot aanvankelijk een trap met drie treden aan die uitmondde in het *cubiculum* B. Wanneer in dit *cubiculum* in een latere fase de bodem werd uitgediept, werden aan de trap nog twee extra treden toegevoegd.⁵

Het *cubiculum* B meet 3,32m bij 4,02m. Het gewelf van de grafkamer is een tongewelf. Van de originele vloerbekleding is niets meer bewaard daar de gehele vloer ongeveer 0,50m werd uitgediept en ongeveer halweg de grafkamer een trap met zes treden naar een dieper gelegen gedeelte voert. Deze uitbreiding wijst erop dat men de capaciteit tot begraven wilde vergroten zoals dit ook noodzakelijk bleek in het *cubiculum* A.⁶

In de zijwanden van de bovengrondse grafkamer zijn telkens twee grote *arcosolia* aangebracht. De achterwand is onderaan niet voorzien van een *arcosolium* daar er achter deze wand een tweede *lucernarium* is aangebracht die eveneens de ondergrondse ruimtes van licht diende te voorzien. Wel was het mogelijk onderaan een *loculus* in de achterwand uit te werken. Boven deze *loculus* was er wel voldoende ruimte om een *arcosolium* uit te werken. Gelijktijdig met deze graven, waren ook zes *formae* aangebracht in de grafkamer.⁷ Zowel in de linker- als de rechterwand van het *cubiculum* A waren twee *arcosolia* aangebracht. Ook in de achterwand was in oorsprong een *arcosolium* aangebracht. Dit graf werd echter vernietigd bij de aanleg van de toegang tot een ondergronds gangennetwerk.⁸ In een latere periode werden nog *formae*, *loculi* en één *arcosolium* toegevoegd, die respectievelijk de bestaande vloermozaïek en fresco's deels vernietigden.⁹ In de linker- en rechterwand van het *vestibulum* is telkens één *arcosolium* aangebracht. In ieder *arcosolium* konden, door onder de *arcosolia* extra ruimte vrij te maken, drie bijzettingen plaats vinden.¹⁰ In de achterwand en beide zijwanden van het *cubiculum* B zijn telkens twee *arcosolia* boven elkaar aangebracht.¹¹ Ik vermoed dat het minimum aantal bijzettingen tijdens de eerste fase 28 was: 1 *loculus*, 6 *formae* en 16 *arcosolia* waarvan twee *arcosolia* zeker voor drie bijzettingen.

De wanden van de bovengrondse grafkamer waren voorzien van een pleisterlaag en fresco's. Naast marmerimitatie en roodgroene strepen zoals bij de *arcosolia*, zijn er ook afbeeldingen van mannelijke personen met een baard, een tempel en een deels door de aanleg van latere *loculi* vernietigde afbeelding van Adam en Eva met de slang aangebracht.¹² Provoost vermeldt verder nog een afbeelding van Hercules in de Hesperidentuin.¹³

Zowel de wanden als het plafond van het *cubiculum* A waren voorzien van een pleisterlaag waarop fresco's waren geschilderd. Op de wanden was boven een geschilderde sokkelzone, een zone voorzien voor fresco's van elf meer dan een meter hoge figuren. Alle afgebeelde personen dragen een *tunica* met rode band en een *pallium* en zijn barvoets. Bepaalde figuren hebben een baard.¹⁴ Op het gewelf boven de toegangstrap is centraal in een medaillon een schaapdrager afgebeeld. Dit motief is viermaal herhaald op het gewelf boven de eigenlijke grafkamer. De fresco's op de gewelven bestaan verder uit geometrische vlakken gemarkeerd door rode lijnen waarin maskers, vazen met bloemen, rozenblaadjes, vliegende vogels, pauwen, bloemenslingers en een schaap.¹⁵ Tussen het gewelf en de zone met de grote figuren bevindt zich nog een zone waarin medaillons voorkomen. Herkenbaar zijn een *quadriporticus* binnen een stad, een filosoof op een *cathedra* voor een menigte,

¹ Bendinelli 1922b, 315.

² Bendinelli 1922b, 320; Inscriptie (Bendinelli 1922b, 320): *Aurelio Onesimo – Aurelio Papirio – Aurelia Prime (sic) Virg(ini) – Aurelius Felicissimus – Fratris (sic) et Colibert(is), b(ene) m(erentibus) f(ecit)*.

³ Berekeningen op basis van de figuur Bendinelli 1922b, Tafel 1.

⁴ Bendinelli 1922b, 370.

⁵ Bendinelli 1922b, 384–388.

⁶ Bendinelli 1922b, 388–390; Voor een verdere beschrijving van deze uitbreiding zie Bendinelli 1922b, 419–425. Hier wordt de uitbreiding niet in beschouwing genomen daar het om een latere toevoeging handelt.

⁷ Bendinelli 1922b, 300–302.

⁸ Bendinelli 1922b, 316–319.

⁹ Bendinelli 1922b, 320–321.

¹⁰ Bendinelli 1922b, 370–373.

¹¹ Bendinelli 1922b, 388–390.

¹² Bendinelli 1922b, 302–313.

¹³ Provoost 2000a, 13.

¹⁴ Bendinelli 1922b, 321–335.

¹⁵ Bendinelli 1922b, 335–343.

een tuin met vrouwen en mannen, een stad, drie naakte mannen, een weefgetouw, een zittende man, een peinzende vrouw (volgens Provoost misschien een scène met de terugkeer van Odysseus), verschillende dieren, een ruiter die een groep mensen voorafgaat, een met rozen omzoomd grafgebouw, personen die uit een stad komen, een optocht van mannen, een herder-leraar met een kudde en een maaltijdscene.¹

De beschildering van het *vestibulum* bestaat uit rode en groene strepen die geometrische panelen vormen waarin figuren werden aangebracht. Afgebeeld zijn een man, vazen met bloemen, mannelijke personen (=filosofen) met een stokje, opspringende bokken, een vrouw op een voetstuk, florale decoratie, zeewezens, vliegende vogels, een schaal en rozenblaadjes. Op het gewelf zijn vier mannen, waarvan twee op een sokkel, vliegende vogels en gestileerde siermotieven afgebeeld.²

Op de wanden langs en het gewelf boven de trap die van het vestibulum naar het *cubiculum* B voert, zijn fresco's aangebracht van mannen met een stokje (=filosofen), bloemenslingers, vogels op een tak, een vaas op een voetstuk, verschillende mannelijke figuren en opspringende geiten. Deze motieven werden in een geometrische uitgewerkt kader geplaatst.³

Ook in het *cubiculum* B bestaan de fresco's uit een netwerk van geometrische figuren waarin opvolmotieven geplaatst werden. Te zien zijn mannen met een stokje (= filosofen), opspringende bokken, pauwen, slingers van rozenblaadjes, gestileerde bloemen, acanthusspiralen, naakte mannen, verschillende mannen en vrouwen, florale versieringen, vazen, een man met een boekrol en een stokje (= filosoof), zittende mannen, masker, bloemenvaas, dolfinen, vliegende vogels, gesluierde vrouw, pauwen, zeewezens en een man met een groen kruis in de rechterhand (waarschijnlijk betreft het hier echter een kruisvormig uiteinde van een slinger).⁴

In de rechterzijwand van de bovengrondse grafkamer is in het stucwerk een rechthoekig vlak vrijgelaten. Waarschijnlijk was hier een grafinscriptie aangebracht.⁵ Het centrale deel van het vloermozaïek uit het *cubiculum* A dat goed bewaard is gebleven, draagt een dedicatie-inscriptie.⁶ In het *cubiculum* A werd een grafinscriptie aangetroffen, waarop te lezen is dat de ouders van een vijfjarig kind een graf hebben opgericht voor haar.⁷ De inscriptie wordt in de derde eeuw gedateerd.⁸

Verder werden in het hypogeum nog een zestal olielampen aangetroffen en acht bakstenen met baksteenstempels. De baksteenstempels dateren uit de eerste eeuw tot in de Severische periode.⁹

Het hypogeum wordt op basis van de dedicatie-inscriptie op het mozaïek in de ondergrondse grafkamer A als een familiehypogeum beschouwd.¹⁰ Het was Aurelius Felicissimus die zijn broeders en medevrijgelatenen van een graf voorzag. De inscriptie in het *cubiculum* A wijst er volgens Himmelmann op dat meerdere families in deze constructie een begraafplaats aanlegden. Waarschijnlijk waren alle bijgezette personen keizerlijke *liberti*.¹¹ In het recente onderzoek van De Santis en Biamonte beschouwt men de afwijkende iconografie als een argument om te bewijzen dat het hypogeum eigendom was van een familie, of nog, van private personen.¹²

Marucchi, Cecchelli en Wilpert meenden bovendien dat de eigenaars eigenlijk leden waren van een christelijke sekte. Deze onderzoekers baseerden zich hiervoor op in hun ogen anomalieën in het beeldrepertorium ten opzichte van het beeldrepertorium van de katholieke begraafplaatsen van Rome, de catacomben dus.¹³ Hoewel vroeger dus gesteld werd dat het hypogeum van begin af aan, aan christenen

¹ Bendinelli 1922b, 343–368; Provoost 2000a, 13–14.

² Bendinelli 1922b, 373–384; Provoost 2000a, 14.

³ Bendinelli 1922b, 384–388; Provoost 2000a, 14.

⁴ Bendinelli 1922b, 390–412; Himmelmann 1975, 10–11; Provoost 2000a, 14.

⁵ Bendinelli 1922b, 307.

⁶ Bendinelli 1922b, 320; Inscriptie (Bendinelli 1922b, 320): *Aurelio Onesimo – Aurelio Papirio – Aureliae Prime (sic) Virg(ini) – Aurelius Felicissimus – Fratris (sic) et Colibert(is), b(ene) m(erentibus) f(ecit)*.

⁷ Bendinelli 1922b, 426; Inscriptie (Bendinelli 1922b, 426): *Aurelia Myrsin(ae) filae) – dulcissimae quai vi(xit) annis) – V. mens. – VI. dieb. XI – Aurel. Martinus et Iulia Ly(dia?) paren)tes fecerunt*.

⁸ Bendinelli 1922b, 427–428.

⁹ Bendinelli 1922b, 429–432.

¹⁰ Bendinelli 1922b, 320.

¹¹ Himmelmann 1975, 8–9.

¹² De Santis 1997, 244.

¹³ Marucchi 1921, 83; Zie verder nog Cecchelli 1927, 56–59 en 66–72 waarin de Aurelii als een heretisch (want onttrokken aan de begraafplaatsen van de orthodoxe gemeenschappen en met een eigen keuze in de onderwerpen van de fresco's) christelijk “*collegio mistico*” worden aangeduid; Cecchelli 1944, 3–119 waarin gesteld wordt dat in het hypogeum naast orthodoxe christenen ook heterodoxe christenen begraven werden; verder ook nog Wilpert 1924, 8–23 waarin bepaalde fresco's uit het hypogeum als gnostisch worden omschreven.

toebehoorde, meent Himmelmann dat er slechts twee als mogelijk christelijke afbeeldingen in het *cubiculum* zijn aangebracht, namelijk de scène van Adam en Eva en de man met het groene kruis in zijn rechterhand (de laatste scène is echter twijfelachtig zoals boven reeds aangegeven). De afbeeldingen van de schaadragers kunnen volgens Himmelmann niet langer als zeker christelijk beschouwd worden.¹ Daartegenover staan de talrijke als mythologisch geïnterpreteerde afbeeldingen zoals Heracles en de Hesperiden. Himmelmann meent echter dat het ook hier zoals voor de zogezegd zeker christelijke afbeeldingen, ontbreekt aan duidelijke argumenten die een dergelijke interpretatie rechtvaardigen.² Ook Pergola stelt dat men de religie van de eigenaars niet kan achterhalen omdat men de fresco's niet éénduidig als pagaan of christelijk kan omschrijven.³ Samenvattend kan gesteld worden dat de interpretaties van de fresco's en afhankelijk daarvan de religie waartoe de eigenaars van het hypogeum behoorden, variëren van pagaan over oppervlakkig gechristianiseerd tot zelfs heterodox.⁴ In het moderne onderzoek stelt men dat het voorkomen van pagane of mythologische scènes én christelijke of neutrale afbeeldingen met een voor christenen verstaanbare boodschap op zich niet vreemd is. Dergelijke syncretistische iconografische ensembles kwamen ook nog voor in de vierde eeuw, zoals dit het geval is in het hypogeum van de via Latina. Men kan hieruit besluiten dat het hypogeum van de Aurelii eigendom waren van pagane én christelijke families. In het verlengde hiervan verklaart dit ook waarom de christenen hun beeldtaal in aanvang zo sterk gelijkend was op de bucolisch-filosofische iconografie die de *felicitas*-gedachte van een *locus amoenus* uitdrukken, zoals die in het hypogeum van de Aurelii voorkomt. Het gemengd bijzetten van heidenen en christenen werkte een dergelijke beïnvloeding in de beeldtaal in de hand.⁵ Benadrukt dient te worden dat zelfs in recente literatuur de mening vaak in stand wordt gehouden dat afbeeldingen van twaalf mannen als de Apostelen dienen geïnterpreteerd te worden. Of nog, de afbeelding van een man met schapen aan zijn voeten wordt, eveneens zonder duidelijke argumenten, geïnterpreteerd als Jezus die zijn Apostelen toespreekt.⁶ Mij lijkt de mogelijkheid van gemengd bijzetten, de meest waarschijnlijke. Hoewel deze oplossing zich niet uitspreekt over de exacte interpretatie van elk fresco-ensemble, geeft ze duidelijk aan dat de iconografie zich op een soort grensgebied bevindt tussen pagaan en christelijk.

Cecchelli stelt dat het hypogeum ontstaan is in de eerste helft van de derde eeuw n.Chr. Hiervoor verwijst Cecchelli naar de topografische ligging binnen de muur van Aurelianus.⁷ Het hypogeum is zeker aangelegd vóór 270 n.Chr. wanneer de muur van Aurelius werd opgetrokken. Scherper nog, door de uitbreiding van het *pomerion* en de aanleg van de muur, raakte de constructie in onbruik.⁸ Een stilistische benadering levert volgens Himmelmann een datering voor het ontstaan van het hypogeum rond 220 n.Chr. op.⁹ Deze datering stemt overeen met de door Provoost naar voren geschoven datering.¹⁰ De Santis en Biamonte menen eveneens op basis van de fresco's dat het hypogeum in 230 n.Chr. is opgetrokken.¹¹ Op basis van de muurtechniek en de baksteenstempels wordt het hypogeum door Reekmans gedateerd in de periode van Septimus Severus (193–211) of in de periode van Caracalla (198–217).¹² Pavia en Carpano dateren het hypogeum zonder verdere verantwoording op het einde van de tweede, begin van de derde eeuw n.Chr.¹³ Pergola dateert het hypogeum tussen 230 n.Chr. en 250 n.Chr. en dit op basis van de muurtechniek en de fresco's.¹⁴

¹ Himmelmann 1975, 10–11 en 23.

² Himmelmann 1975, 12–13.

³ Pergola 1999, 159.

⁴ Bisconti 1989, 1314; De Santis 1997, 244; Pavia 2000b, 55; In Brandenburg 1984, 20 wordt verder nog melding gemaakt van een joodse beïnvloeding van de iconografie van het hypogeum.

⁵ De Santis 1997, 249–251; Zie ook Bisconti 1985, 893–894 in verband met de interpretatie van de “Goede Herder”, de visser, de filosoof en de orant als personificaties van *beatitudo*, *tranquillitas*, *felicitas* en *pietas*; Bisconti 1985, 898–899.

⁶ Pavia 2000b, 56.

⁷ Cecchelli 1927, 8 en 66.

⁸ Himmelmann 1975, 9.

⁹ Himmelmann 1975, 9.

¹⁰ Provoost 2000a, 13–14.

¹¹ De Santis 1997, 245.

¹² Reekmans 1964, 193–194; Reekmans 1986a, 15.

¹³ Pavia 1985, 165–166.

¹⁴ Pergola 1999, 159.

4. Overkoepelende patronen van de neutrale hypogea

Na de bespreking van de zes als neutraal geklassificeerde hypogea en het enige hypogeum dat toebehoorde aan zowel christenen als heidenen, wil ik ook voor deze groepen van ondergrondse begraafplaatsen proberen om patronen te ontdekken. Misschien is het op basis van deze patronen mogelijk deze hypogea anders te classificeren dan als neutraal of gemengd.

4.1 De neutrale hypogea

4.1.1 Het hergebruik van bestaande structuren

Bij de neutrale hypogea treffen we twee of mogelijk drie gevallen aan waarbij hergebruik is gemaakt van bestaande structuren tijdens de aanleg van de hypogea. Hierbij gaat het éénmaal zeker en éénmaal waarschijnlijk om het hergebruik van waterkanalen en cisternen en éénmaal om het hergebruik van delen van een *arenarium*. Daarbij moet benadrukt worden dat alleen bij het hypogeum van de Acilii de oorspronkelijke structuur van het waterkanaal nog duidelijk herkenbaar is. Voor het hypogeum van de Goeder Herder is er geen echte duidelijkheid of de constructie al dan niet in een waterkanaal is aangelegd. Bij het hypogeum van de catacombe van de via Anapo werden grote aanpassingswerken in het arenarium doorgevoerd, zoals het aanleggen van *cubicula*. Hierdoor verloor het *arenarium* zijn oorspronkelijke vorm. Voor het hypogeum van de Acilii dat deel is gaan uitmaken van de Priscilla-catacombe en voor het hypogeum van de latere via Anapo-catacombe, weten we bovendien dat in de later ontwikkelde catacomben ook waterkanalen (Priscilla-catacombe) en *arenaria* (voor beide catacomben) aangewend werden.

4.1.2 De omheiningsmuren en bovengrondse constructies

Voor drie neutrale hypogea weten we dat er bovengronds een omheiningsmuur was opgetrokken. Zowel de omheiningsmuur boven het hypogeum van de Acilii als de omheiningsmuur boven de hypogea A en B van de Flavii Aurelii waren opgericht vóór de aanleg van de drie hypogea. Ik meen hier uit te mogen concluderen dat deze hypogea bovengronds duidelijk gemarkeerd werden. Bovendien zijn we zeker dat de grafconstructies werden aangelegd na de bouw van de omheiningsmuur. Bij de christelijke hypogea die een omheiningsmuur bezaten, is dit niet steeds bekend. Voor geen enkel neutraal hypogeum is bekend of de toegangstrap vanuit een bovengrondse constructie, dus niet louter en alleen binnen een omheiningsmuur, startte.

4.1.3 De toegangstrap en de diepte

Over de diepte waarop de neutrale hypogea werden uitgebouwd zijn, op één uitzondering na, geen gegevens bekend. Voor het hypogeum van de via Anapo-catacombe dat werd aangelegd in delen van een *arenarium* weten we dat 43 treden tot op een diepte van 9,15m voerden. De gemiddelde breedte van de toegangstrappen van de neutrale hypogea is 1,19m met een maximum van 1,60m en een minimum van 0,98m.

4.1.4 De hoofdgang

De lengte van de hoofdgang tijdens de eerste fase bij neutrale hypogea schommelt tussen 4m en 22m. De gemiddelde lengte van de hoofdgang bij de hypogea (het hypogeum van de Acilii uitgezonderd omdat de hoofdgang een niet aangepast waterkanaal is) is 11,94m. Benadrukt moet worden dat de lengte van de hoofdgang van het hypogeum van de Acilii, namelijk 9,52m, niet sterk afwijkt van dit gemiddelde. De gemiddelde breedte van de hoofdgang van deze hypogea is 1,29m met een maximum van 2,30m en een minimum van 0,98m.

4.1.5. De zijgangen

Tijdens de eerste fase hebben alle neutrale hypogea (inclusief het hypogeum van de Acilii) één tot vier of misschien zelfs zes zijgangen. De totale lengte van deze zijgangen per hypogeum schommelt tussen 2,12m voor het hypogeum van de via Anapo-catacombe en 55m voor het hypogeum B van de Flavii Aurelii. De oorspronkelijke totale lengte van de zes zijgangen van het hypogeum van de Goede Herder is echter niet bekend. De gemiddelde breedte van de zijgangen (hier inclusief de breedte van het hypogeum van de Acilii, want deze zijgang is een grondige verbouwing van een waterkanaal) is 1,49m. De zijgangen zijn minimum 0,85m breed en maximum 2m breed.

4.1.6 De totale lengte van het gangenstelsel

Wanneer ik nu de totale lengte van de gangen van de neutrale hypogea tijdens de eerste fase bereken, kan ik min of meer drie groepen onderscheiden: er is één hypogeum waarbij de totale lengte van de gangen niet langer is dan 7m, er zijn drie hypogea waarvan de totale lengte van de gangen schommelt tussen minimum 14,70m en maximum 20,44m en tenslotte is er nog één hypogeum waarbij de lengte van de gangen bijna 70m is. Indien het klopt dat de zes zijgangen van het hypogeum van de Goede Herder ook reeds in de eerste fase werden aangelegd, is het waarschijnlijk dat het hypogeum eveneens tot deze laatste groep behoort. Zoals te verwachten viel op basis van de lengte van de hoofdgangen en de zijgangen komen bij de neutrale hypogea dus hypogea voor met een relatief klein gangenstelsel en een relatief groter gangenstelsel. Gemiddeld zijn de gangen per hypogeum 25,77m lang. Een chronologische indeling is volgens mij op basis van het beperkte aantal hypogea niet mogelijk.

4.1.7 De *cubicula*

Het aantal *cubicula* dat tijdens de eerste fase in neutrale hypogea werd aangelegd schommelt tussen nul en drie. Zowel het hypogeum van de Acilii (want de ruimte i3 werd niet gebruikt als begraafplaats tijdens de eerste fase) als het hypogeum B van het Flavii Aurelii-hypogeum bezaten geen *cubicula*. De regio D van de Villa Pamphilj-catacombe en het hypogeum van de Goede Herder (het *vestibulum* niet meegerekend) bezaten ieder één *cubiculum*. Het hypogeum van de via Anapo-catacombe bezat twee *cubicula* en het hypogeum A van het Flavii Aurelii hypogeum bezat drie *cubicula*. De gemiddelde oppervlakte van deze *cubicula* is 5,54m². De oppervlakte van de *cubicula* schommelt tussen 3,37m² en 10,15m². Er is slechts één hypogeum dat in een latere fase nog één *cubiculum* krijgt. Het aantal *cubicula* is niet chronologisch gebonden.

4.1.8 De vloerbekleding, de muurtechnieken en de gewelfvormen

Over de vloerbekleding, de muurtechnieken en de gewelfvormen bij de neutrale hypogea kunnen geen algemeen geldende conclusies getrokken worden wegens het gebrek aan gegevens. Wel lijkt het zo te zijn dat er in de neutrale hypogea doorgaans geen vloerbekleding werd aangebracht (de marmerplaten in het hypogeum van de via Anapo-catacombe uitgezonderd) en dat slechts in twee (waarvan één in een tot begraafplaats omgevormd waterkanaal) gevallen geopteerd werd om de muren te voorzien van een *opus mixtum* bekleding. Tongewelven (of verlaagde tongewelven) zijn (voor zover de gegevens volledig zijn) de meest voorkomende gewelven in gangen en *cubicula*.

4.1.9 De graftypologie en het aantal bijzettingen

Wat betreft de graftypologie, kan een scherper beeld geschetst worden. Opvallend is dat in vijf van de zes neutrale hypogea tijdens de eerste fase *loculi* werden aangelegd. Naast deze sterke aanwezigheid van *loculi*, valt het ook op dat de sarcofagen sterk vertegenwoordigd zijn: in vier neutrale hypogea werden tijdens de eerste fase sarcofagen geplaatst. Tenslotte komen er ook nog *a mensa*-graven (éénmaal), *arcosolia* (éénmaal) en waarschijnlijk ook reeds *formae* (eveneens éénmaal) voor. Tijdens latere fasen worden er nog steeds *loculi* (zeker driemaal), *arcosolia* (tweemaal), *formae* (tweemaal), sarcofagen (éénmaal) en *a mensa*-graven (éénmaal) aangelegd. Wanneer het aantal graven dat tijdens de eerste fase werd aangelegd, gecombineerd wordt met de totale lengte van de gangen van de hypogea, bekomt men volgende conclusies: het kleinste hypogeum, namelijk het hypogeum van de via Anapo-catacombe, bezit waarschijnlijk slechts 8 graven. De middelgrote hypogea bezitten een groter aantal graven: het hypogeum B van de Flavii Aurelii bezit 15 graven. Het is opmerkelijk dat het eveneens middelgrote hypogeum van de Acilii (maar uitgewerkt in een bestaande constructie) slechts drie graven bezit tijdens de eerste fase. Het hypogeum van de Goede Herder met zijn “tientallen” graven bevindt zich op het vlak van het aantal graven tussen de middelgrote en de grote hypogea. Het grootste aantal graven, namelijk bij benadering 250, komt voor in het grootste hypogeum: het hypogeum A van de Flavii Aurelii. Voor de regio D van de Villa Pamphilj-catacombe zijn echter geen gegevens bekend.

4.1.10 De fresco's

Vier van de zes neutrale hypogea zijn tijdens de eerste fase voorzien van fresco's. In vier gevallen betreft het een streep- en/of vlakdecoratie. In drie gevallen komen scènes uit de natuur voor. Afbeeldingen van objecten komen tweemaal voor. Een afbeelding van een schaaadrager is éénmaal vertegenwoordigd. In één geval is een marmerdecoratie aangebracht. In latere fasen werden in twee hypogea nog fresco's van bloemen en dieren, een streep- en/of vlakdecoratie en marmerimitatie aangebracht.

4.1.11 De inscripties

Over de inscripties die kunnen verbonden worden met de eerste fase kan geen uitspraak gedaan worden omdat er nauwelijks inscripties zijn overgeleverd. Het enige dat kan gezegd worden is dat er in de neutrale hypogea in het Latijn gestelde inscripties voorkwamen.

4.1.12 Het privaat of gemeenschappelijk statuut

Vijf van de zes neutrale hypogea zijn opgericht voor een kleine groep, terwijl slechts één hypogeum (het hypogeum van de Flavii Aurelii A) bestemd was voor een gemeenschap. Deze indeling in privaat en gemeenschappelijk liet zich reeds afleiden uit de grootte van de constructies en het aantal bijzettingen dat in de hypogea tijdens de eerste fase plaats vond.

4.1.13 De dateringscriteria en de datering

Over de dateringscriteria kan ik kort zijn. De neutrale hypogea werden hoofdzakelijk op basis van de fresco's en/of de topografie gedateerd. Daarnaast werd er ook een beroep gedaan op de architectuur van de constructies, de baksteenstempels, de inscripties en de graftypologie. Er dient benadrukt te worden dat alle zes de neutrale hypogea ontstaan zijn in de eerste helft van de derde eeuw.

4.1.14 Opname in andere constructies

Vijf van de zes neutrale hypogea werden in een latere fase onderdeel van een catacombe of groeiden uit tot een groter netwerk. Hoewel de dateringen van deze opname vaak slechts bij benadering bekend zijn, valt het toch op dat de laatst ontstane hypogea vlugger zullen evolueren tot of opgenomen worden in catacomben dan de vroeger ontstane hypogea.

4.1.15 De religieuze toewijzing

In de zes als neutraal geklassificeerde hypogea werden geen fresco's of inscripties aangetroffen die een volledige zekerheid bieden omtrent de religie van de bijgezette personen.¹ Laten we daarom alle hierboven geëvalueerde kenmerken van de neutrale hypogea confronteren met de patronen van de pagane en de christelijke hypogea om op deze wijze misschien meer inzicht te verkrijgen in de zogenaamd neutrale hypogea.

A. Het hergebruik bestaande structuren

Het hergebruik van bestaande constructies levert geen aanwijzingen op voor een religieuze toewijzing van de neutrale hypogea. Het aanwenden van bestaande structuren komt zowel voor bij de christelijke begraafplaatsen als bij de pagane necropolen. Het hergebruik van waterkanalen en cisternen is bij alle drie de groepen geattesteerd. Het enige verschil is dat bij de pagane hypogea geen voorbeelden bekend zijn van het hergebruik van *arenaria*. Dit is echter wel het geval bij de neutrale hypogea en de christelijke hypogea en primitieve kernen.

B. De bovengrondse constructie

De afwezigheid van bovengrondse constructies van waaruit de toegangstrap van neutrale hypogea start, levert geen aanwijzingen op voor de religieuze toewijzing. Zowel bij de christelijke als de pagane hypogea komen voorbeelden voor van zowel hypogea waarbij de trap niet uit een bovengrondse constructie start als van hypogea waarbij de trap wel vanuit een bovengrondse constructie start.

¹ Zie bijvoorbeeld: Fevrier 1959, 25; Nestori 1959, 38; Pergola 1983, 244–245 en Reekmans 1986a, 14.

C. De gewelfvormen en muurtechnieken

De gewelfvormen en muurtechnieken zoals ze voorkomen bij de neutrale hypogea leveren geen elementen op voor een religieuze toewijzing. Zowel in de christelijke, pagane en neutrale hypogea werden muurtechnieken aangewend. De gegevens aangaande de muurtechnieken zijn echter te beperkt om een algemeen geldende uitspraak te doen hierover. Bovendien komen zowel bij de pagane, de christelijke als de neutrale begraafplaatsen verlaagde tongewelven voor. Verdere gegevens zijn niet bekend.

D. De inscripties

Bij de neutrale hypogea leveren de inscripties geen aanwijzingen op aangaande de religieuze toewijzing omdat er nauwelijks inscripties zijn overgeleverd. Het enige wat bekend is, is dat er in het Latijn gestelde inscripties voorkwamen tijdens de eerste fase.

E. De fresco's

De fresco's bij de neutrale hypogea leveren zowel aanwijzingen op voor een pagane als voor een christelijke toewijzing. In absolute cijfers uitgedrukt sluiten de neutrale hypogea meer aan bij de pagane hypogea inzake de aanwezigheid van fresco's tijdens de eerste fase. Bij de neutrale hypogea zijn vier van de zes constructies voorzien van fresco's. Ook alle zeven de pagane hypogea die ontstaan zijn vóór de tweede helft van de derde eeuw, bezitten fresco's. Bij de christelijke hypogea en primitieve kernen bezitten "slechts" vijf van de 46 constructies fresco's tijdens de eerste fase.

Benadrukt dient te worden dat de iconografie van de fresco's uit de neutrale hypogea echter meer aansluit bij de iconografie van de fresco's uit de christelijke hypogea. In de neutrale en christelijke hypogea komen naast elementen uit de natuur ook een streep- en/of vlakindeling voor, maar geen mythologische scènes. In de pagane hypogea zijn er wel veel mythologische scènes aanwezig. De afwezigheid van mythologische scènes is natuurlijk niet direct een argument om te stellen dat de neutrale hypogea eigenlijk christelijke hypogea zijn, maar het wijst op zijn minst in die richting.

F. De diepte

De diepte waarop de neutrale hypogea werden aangelegd, levert een eerste meer zekere indicatie op voor een christelijke toewijzing. De gemiddelde diepte (zoals die hypothetisch kan afgeleid worden op basis van het aantal treden) waarop de neutrale hypogea zijn gelegen, stemt ongeveer overeen met de diepte waarop christelijke hypogea werden opgericht. Het moet evenwel benadrukt worden dat de diepte van de pagane hypogea eveneens ongeveer overeenstemt met de diepte van de zelfstandige christelijke hypogea.

G. Opname in een bestaande constructie

Ook de opname in een bestaande structuur levert een argument op voor een christelijke toewijzing van de neutrale hypogea. Vier van de zes neutrale hypogea werden onderdeel van een catacombe en één hypogeum groeide uit tot een catacombe. Ook bij de christelijke hypogea en primitieve kernen liggen bijna alle constructies aan de oorsprong van een catacombe. Bij de pagane hypogea is het aantal hypogea dat deel is gaan uitmaken van

een catacombe veel kleiner en zijn er geen voorbeelden bekend van hypogea van waaruit een catacombe ontstaat.

H. De vloerbekleding

De afwezigheid van een vloerbekleding in de neutrale hypogea levert een argument op voor een christelijke toewijzing. In de christelijke hypogea en primitieve kernen werd nooit een vloerbekleding aangebracht. In de pagane hypogea komen wel vloerbekledingen voor.

I. Het private of gemeenschappelijke statuut

Het statuut van de neutrale hypogea levert eveneens een argument op die een christelijke toewijzing ondersteunt. Bij de neutrale hypogea hebben we zowel private als (hoewel slechts éénmaal) gemeenschappelijke hypogea. Ook bij de christelijke begraafplaatsen zijn van meet af aan private en gemeenschappelijke begraafplaatsen geattesteerd. Bij de pagane hypogea komen geen gemeenschappelijke hypogea voor.

J. Omheiningsmuren

De omheiningsmuren leveren een sterk argument op voor een christelijke toewijzing van de neutrale hypogea. Bij de neutrale hypogea zijn talrijke voorbeelden geattesteerd van constructies die bovengronds voorzien waren van een omheiningsmuur. Dit komt ook veelvuldig voor bij de christelijke hypogea en primitieve kernen. Bovendien is het ook opvallend dat het merendeel van de christelijke hypogea die van een omheiningsmuur zijn voorzien in dezelfde periode, namelijk tussen 200 en 225 n.Chr., is ontstaan. Pagane hypogea daarentegen werden nooit voorzien van een omheiningsmuur.

K. De lengte van het gangenstelsel

De lengte van het gangstelsel bij neutrale hypogea brengt eveneens een sterk argument aan om deze hypogea als christelijk te beschouwen. De neutrale hypogea bezitten steeds een hoofdgang en telkens minstens één zijgang. Deze situatie is goed vergelijkbaar met de christelijke begraafplaatsen: ook daar treffen we bijna overal een hoofdgang met één of meerdere zijgangen aan. De pagane hypogea die ontstaan zijn vóór 250 n.Chr. daarentegen bezitten vaak geen gangen. Hieruit volgt dat de lengte van hun gangen van de neutrale hypogea de vergelijking met de lengte van de gangen van de christelijke oorspronkelijk zelfstandige hypogea goed kan doorstaan en dat neutrale hypogea van meet af aan grotere constructies waren dan de hier bestudeerde pagane hypogea.

L. De *cubicula*

De aanwezigheid en de oppervlakte van de *cubicula* in neutrale hypogea is eveneens een sterk argument dat een christelijke toewijzing ondersteunt. Er zijn meerdere neutrale hypogea die tijdens de eerste fase geen *cubicula* bezaten en indien er *cubicula* aanwezig waren, bleef de oppervlakte ervan relatief beperkt. Ook bij de christelijke hypogea en primitieve kernen kwamen tijdens de eerste fase vaak nog geen *cubicula* voor en als er dan al *cubicula* aanwezig waren, waren deze beperkt in oppervlakte. Bij de pagane hypogea echter kon vastgesteld worden dat alle hypogea (op één na) minstens één *cubiculum* bezaten en dat

de oppervlakte van deze *cubicula* tijdens de eerste helft van de derde eeuw groot te noemen was.

M. De graftypologie en het aantal bijzettingen

De graftypologie en het aantal bijzettingen vormt het sterkste argument om de neutrale hypogea als christelijk te duiden. Bij neutrale begraafplaatsen vormen de *loculi* het overheersende graftype tijdens de eerste fase. Daarnaast zijn ook *a mensa*-graven geattesteerd. *Arcosolia* komen er slechts uitzonderlijk voor tijdens de eerste fase. Ook in de christelijke hypogea en primitieve kernen die ontstaan zijn vóór 250 n.Chr. komen tijdens de eerste fase hoofdzakelijk *loculi* voor. Daarnaast treffen we er in mindere mate ook *a mensa*-graven en *arcosolia* aan. Bij de pagane hypogea die ontstaan zijn vóór 250 n.Chr. daarentegen zijn de *arcosolia* het meest vertegenwoordigde graftype tijdens de eerste fase. *Loculi* en *a mensa*-graven komen er tijdens de eerste fase nooit (of misschien éénmaal bij het hypogeum Schneider dat in de derde eeuw n.Chr. gedateerd werd) voor.

Een vergelijking van het totaal aantal bijzettingen tijdens de eerste fase in de drie groepen bevestigt eveneens het christelijke karakter van de neutrale hypogea. Sommige neutrale hypogea hadden weliswaar een eerder beperkt aantal graven. Aantallen die waarschijnlijk goed de vergelijking met de aantallen in de christelijke zelfstandige hypogea zouden doorstaan. Maar het is opmerkelijk dat er ook twee neutrale hypogea zijn die over enkele tientallen en zelfs ongeveer 250 graven beschikten. Deze aantallen zijn ook geattesteerd bij de in oorsprong zelfstandige christelijke hypogea. Er dient benadrukt te worden dat het overgrote deel van de neutrale hypogea ook als oorspronkelijk zelfstandige hypogea kan omschreven worden. Bij de pagane hypogea die ontstaan zijn vóór 250 n.Chr. komen dergelijke grote aantallen nooit voor.

Nu de patronen van de neutrale hypogea zijn uitgewerkt ten opzichte van deze van de pagane en de christelijke begraafplaatsen, kan gepoogd worden om de religie te bepalen van de eigenaars van de zes hier bestudeerde neutrale hypogea. Op basis van de patronen wordt duidelijk dat de neutrale hypogea geen op zich staande groep hypogea kunnen zijn: in veel kenmerken vertonen ze gelijkenissen met de christelijke hypogea, terwijl slechts heel weinig kenmerken van de pagane hypogea voorkomen.

Het neutrale hypogeum dat de meeste overeenkomsten vertoont met de christelijke hypogea en primitieve kernen is het hypogeum A van de Flavii Aurelii. Maar liefst op negen van de hierbovenstaande punten vertoont dit hypogeum gelijkenissen met christelijke hypogea en in het bijzonder met de oorspronkelijk zelfstandige christelijke hypogea. Het hypogeum van de via Anapo-catacombe, het hypogeum B van de Flavii Aurelii en het hypogeum van de Goede Herder vertonen elk zeven overeenkomsten met christelijke hypogea. Het eerst vermelde hypogeum doorstaat trouwens goed de vergelijking met oorspronkelijk zelfstandige christelijke hypogea. De twee andere hypogea hebben kenmerken van de zelfstandige christelijke hypogea en van de oorspronkelijk zelfstandige christelijke hypogea. Het hypogeum van de Acilii vertoont volgens mij nog zes punten van overeenkomst met christelijke hypogea. Hoewel het hypogeum toch deel is gaan uitmaken van een catacombe, komt het mij voor dat het hypogeum grote overeenkomsten vertoont met de zelfstandige christelijke hypogea. De regio D van de Villa Pamphilij-catacombe vertoont nog slechts vier gelijkenissen met christelijke hypogea. De bewaringstoestand van het hypogeum zorgt ervoor dat we geen volledig beeld van het hypogeum hebben. Het is dan ook moeilijk om hier een uitspraak te doen over de meest waarschijnlijke religieuze toewijzing.

Op basis van de vergelijking tussen de neutrale hypogea enerzijds en de christelijke en pagane hypogea anderzijds, werd duidelijk dat de neutrale hypogea het meest kenmerken dragen van de christelijke hypogea. Hieruit volgt dat waarschijnlijk vijf van de zes neutrale hypogea in het bezit waren van christelijke eigenaars. Deze conclusie vervolledigt tevens het beeld van het ontstaan van de catacomben. De reden waarom zoveel zogenaamd neutrale hypogea werden opgenomen in catacomben of uitgroeiden tot catacomben is omdat de eigenaars van deze hypogea ook christenen waren.

4.2 De gemengde hypogea

Er is één gemengd hypogeum waarover vanwege te weinig referentiemateriaal geen algemeen geldige uitspraken kunnen gedaan worden. Het hypogeum van de Aurelii langs de viale Manzoni draagt kenmerken die zowel bij de pagane als de christelijke hypogea voorkomen, evenals typisch pagane en typisch christelijke kenmerken. De kenmerken van het hypogeum Manzoni die zowel bij pagane als christelijke hypogea voorkomen zijn dat het hypogeum niet in een bestaande constructie werd ondergebracht, dat de toegangstrap tot het ondergrondse niveau vanuit een bovenstaande structuur vertrekt en dat het hypogeum een privaat statuut had. De afwezigheid van gangen, de drie grote *cubicula* en de aanwezigheid van vloerbekleding zijn kenmerken die eigen zijn voor de pagane hypogea. Daartegenover staan dan de typisch christelijke kenmerken zoals de aanwezigheid van een omheiningmuur, een diepte die ook bij christelijke hypogea geattesteerd werd, het voorkomen van *loculi* tijdens de eerste fase en het voorkomen van fresco's met Bijbelse scènes.

5. Besluit

Bij een grondige evaluatie van alle materiële aspecten van de zogenaamd neutrale hypogea, werden patronen waargenomen die erop wijzen dat de in de literatuur als neutrale hypogea omschreven constructies als christelijk kunnen worden geïdentificeerd. De argumenten, gebaseerd op de archeologische gegevens, maken duidelijk dat de zogenaamd neutrale hypogea vaak grondig en in meerdere opzichten verschillen van de gelijktijdig ontstane pagane hypogea. Voor vijf van de zes zogenaamd neutrale hypogea is de kans dan ook groot dat een christelijke toewijzing correct is. Door het ontbreken van “duidelijke” elementen zoals inscripties of fresco's met een zeker christelijke inhoud, kan echter niet volledig “bewezen” worden dat de zogenaamd neutrale hypogea christelijk zijn. Maar toch wijzen de resultaten van de vergelijkende studies erop dat het “karakter” van de zogenaamd neutrale hypogea het meest aansluit bij het “karakter” van de christelijke hypogea. Het is dan ook zeker geen toeval dat de zogenaamd neutrale hypogea alle ontstaan zijn vóór de tweede helft van de derde eeuw n.Chr. Vanaf 250 n.Chr. ontstaan namelijk veel minder in oorsprong zelfstandige christelijke hypogea. Vanaf dan werden meer primitieve christelijke kernen opgericht.

Met deze resultaten hoeven we niet langer vast te houden aan de beperkende visie van Pergola, Fasola en Testini: “de religieuze toewijzing van bepaalde oorspronkelijke kernen is onmogelijk omdat er gewoonweg geen aanwijzingen zijn”. Ook de vaststelling dat de oorspronkelijke kernen vaak grondige transformaties hebben ondergaan, waardoor we “duidelijk” christelijke of pagane elementen verloren hebben, kan niet langer een argument zijn om hypogea als neutraal te omschrijven. Bovendien levert een vergelijking van de hypogea in al hun aspecten een meer betrouwbare basis op voor de religieuze toewijzing dan alleen een vergelijking van het aantal bijzettingen. Volgens Pergola werden hypogea met

meer dan vijftig tot zelfs honderd bijzettingen sowieso als christelijke gemeenschappelijke begraafplaatsen beschouwd.¹ Uit de resultaten blijkt dat het aantal bijzettingen niet het enige element is dat van een begraafplaats een (gemeenschappelijke of private) christelijke begraafplaats maakt. Maar wanneer men alle mogelijke archeologische elementen bij elkaar brengt, wordt duidelijk dat de zogenaamd neutrale hypogea zeer sterke overeenkomsten vertonen met de christelijke hypogea. Ondanks het gebrek aan zeker christelijke elementen zoals Bijbelse fresco's lijkt het erop dat de neutrale hypogea eigenlijk christelijke hypogea zijn.

Op deze manier kon ik bovendien een vollediger beeld scheppen van het ontstaan van de catacomben. Niet alleen vanuit zeker christelijke hypogea en primitieve kernen (en een klein aantal pagane hypogea) ontstonden catacomben, maar ook uit een aantal naar alle waarschijnlijkheid christelijke hypogea. De afwezigheid van zeker christelijke elementen is volgens mij inderdaad te wijten aan latere vernietigingen. Ik denk niet dat er een sociale of organisatorische reden is voor de afwezigheid van die elementen: de zogenaamd neutrale hypogea sluiten in teveel facetten dicht aan bij de christelijke begraafplaatsen zodat van een ander "concept" of sociale klasse naar alle waarschijnlijkheid geen sprake is.

¹ Fasola 1978a, 105–106; Pergola 2002, 58.

Slotconclusies betreffende het pagane en christelijke funeraire archeologische materiaal

Op basis van de intensieve studie van het archeologische materiaal, is het nu mogelijk een totaalbeeld te geven van de evolutie van het funeraire archeologische materiaal van de pagane maatschappij en van de christenen. Op basis van dit totaalbeeld wordt ook duidelijk welke factoren en invloeden een rol gespeeld hebben in het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben.

1. De columbaria en mausolea

Het onderzoek van de columbaria en de mausolea maakte duidelijk dat er twee grote fasen te onderscheiden zijn: namelijk de periode tussen Augustus en Hadrianus en de periode na Hadrianus.

1.1 De columbaria voor Hadrianus

In de periode tussen Augustus en Hadrianus, of scherper nog in de tijd van Augustus en Tiberius, ontstonden hoofdzakelijk grote columbaria die bestemd waren voor gemeenschappelijk gebruik. Deze columbaria konden zowel bovengronds, ondergronds als gedeeltelijk ondergronds zijn uitgewerkt. Via de inscripties weten we dat deze columbaria werden ingericht voor keizerlijke *liberti* en slaven. Daarnaast ontstonden ook kleinere columbaria die inzake grootte en opbouw grotendeels vergelijkbaar zijn met de latere columbaria.

1.2 De columbaria en mausolea vanaf Hadrianus

Vanaf Hadrianus komen, op enkele zeldzame voorbeelden na, geen grote columbaria meer voor. De kleinere columbaria en mausolea die dan werden opgericht verschillen echter grondig van de vroegere grote keizerlijke columbaria. De grafconstructies werden nu steeds bovengronds opgetrokken. Hoewel de columbaria en mausolea veel kleiner waren en slechts een relatief klein aantal bijzettingen konden ontvangen in vergelijking met de vroegere grote columbaria, werden de constructies nu voorzien van een luxueuze decoratie. Dit uitte zich in een zeer gevarieerde thematiek bij de fresco's, sierlijk stucwerk, mozaïekvloeren of een bekleding in marmeren platen. Een ander opmerkelijk verschil met de vroegere columbaria, is dat in de grafconstructies die vanaf de tijd van Hadrianus werden ingericht ook inhumatie-graven voorkomen tijdens de eerste fase. In die mate zelf dat naar het einde van de tweede eeuw mausolea werden opgericht die exclusief voor de inhumatieritus bestemd waren.

1.3 Het nieuwe concept bij de columbaria en mausolea vanaf Hadrianus

Op basis van deze kenmerken werd duidelijk dat er zich in loop van de tweede eeuw niet alleen een evolutie had voorgedaan in de begrafenisritus, maar dat ook het concept waarmee begraafplaatsen werden ingericht een grote verandering had ondergaan. In plaats van door hun omvang imponerende grote, gemeenschappelijke columbaria die door het keizerlijke hof werden opgericht, verschenen vanaf Hadrianus kleine, familiale columbaria die hun prestige uitstraalden door middel van de aangebrachte decoratie.

1.4 De link tussen de columbaria uit de tijd voor Hadrianus en de catacomben

Uit de studie van de columbaria bleek dat de grote columbaria met veel bijzettingen beperkt bleven tot de periode voor Hadrianus. Het is dan ook zeer onwaarschijnlijk dat er een direct verband bestond tussen deze columbaria en de oudste christelijke hypogea en primitieve kernen van waaruit zich catacomben hebben ontwikkeld. Deze christelijke hypogea en primitieve kernen ontstonden namelijk pas rond het einde van de tweede eeuw n.Chr.

2. De pagane hypogea

Zoals bij het zogenaamde hypogeum Polimanti duidelijk werd, begon men vanaf de tweede helft van de tweede eeuw heel geleidelijk aan opnieuw ondergrondse begraafplaatsen in te richten. Deze hypogea konden een uitbreiding zijn van een bovengronds mausoleum of direct vanop het loopoppervlak zijn aangelegd.

2.1 Materiële overeenkomsten tussen de pagane hypogea en de columbaria en mausolea uit de tijd na Hadrianus

In omvang zijn de hypogea goed vergelijkbaar met de columbaria en mausolea uit de periode na Hadrianus. De trend naar kleinere maar meer luxueuze columbaria en mausolea zoals die vastgesteld werd in de tijd vanaf Hadrianus, is eveneens te volgen bij de pagane hypogea. Bij de pagane hypogea kon vastgesteld worden dat er vaak (in de helft van de gevallen) een vloerbekleding werd aangebracht en dat zowat alle hypogea van fresco's voorzien waren. De voor de columbaria en mausolea vastgestelde ontwikkeling naar een grotere diversiteit in datgene wat afgebeeld wordt, namelijk niet alleen stroomotieven maar ook verhalende, mythologische scènes, is ook bij de pagane hypogea duidelijk aanwezig. In deze hypogea kon verder het resultaat van de reeds voordien waargenomen evolutie betreffende de begrafenisritus waargenomen worden: er komen alleen maar inhumatiebijzettingen voor.

2.2 Conceptuele overeenkomsten tussen de pagane hypogea en de columbaria en mausolea uit de tijd na Hadrianus

Door de frappante overeenkomst tussen de columbaria en de mausolea die opgericht werden vanaf Hadrianus enerzijds en de pagane hypogea anderzijds op het vlak van omvang, decoratie en aantal bijzettingen, meen ik dan ook te mogen besluiten dat de pagane hypogea met eenzelfde concept geconstrueerd werden: een luxueuze begraafplaats voor een kleine groep personen of een familie oprichten. Dit concept verschilt grondig van het concept dat bij de grote columbaria heerste: grote columbaria oprichten voor een grote groep mensen om zo het prestige van het keizerlijke hof te kunnen benadrukken. Meteen is ook duidelijk dat er niet alleen een conceptueel maar ook een sociaal verschil ligt bij de grafconstructies die opgericht werden vóór en na Hadrianus.

3. De christelijke hypogea en primitieve kernen

3.1 Verschilpunten en overeenkomsten tussen de christelijke hypogea en primitieve kernen

Bij het christelijke funeraire archeologische materiaal moet een onderscheid gemaakt worden tussen drie “types” begraafplaatsen. Ten eerste zijn er de steeds zelfstandig gebleven hypogea, vervolgens zijn er de in oorsprong zelfstandig gebleven hypogea en tenslotte nog de primitieve kernen die, eveneens zoals de in oorsprong zelfstandige hypogea, aan de basis lagen van het ontstaan en de ontwikkeling van een catacombe.

De grootste verschilpunten tussen de zelfstandige hypogea, de in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen bevinden zich in de omvang van de constructies en het aantal bijzettingen. De zelfstandige hypogea zijn kleiner dan de in oorsprong zelfstandige hypogea. Deze zijn op hun beurt kleiner dan de primitieve kernen. Het aantal bijzettingen is recht evenredig met de omvang van de constructies.

De grootste overeenkomsten tussen de zelfstandige hypogea, de in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen bevinden zich in de diepte waarop de constructies werden aangelegd, in het beperkte aantal *cubicula*, de afwezigheid van vloerbekleding, het uiterst zeldzaam aanwenden van muurtechnieken, de sterke aanwezigheid van *loculi*, het voorkomen van inscripties in het Latijn en Grieks en de beperkte aanwezigheid van decoratie.

3.2 Overeenkomsten en verschilpunten tussen enerzijds de christelijke hypogea en primitieve kernen en anderzijds de pagane hypogea

De grootste overeenkomsten tussen de pagane hypogea en de christelijke hypogea en primitieve kernen, bevinden zich op het vlak van het hergebruik van waterkanalen en de aanwezigheid van Latijnse inscripties. Voor zover het mogelijk was de gegevens met elkaar te vergelijken vertonen de christelijke hypogea en primitieve kernen ook overeenkomsten met de pagane hypogea op het vlak van de opname van de grafconstructies in de catacomben, de constructie van de toegangstrap en de diepte waarop de grafconstructies werden opgericht.

Naast deze overeenkomsten tussen de pagane hypogea en de christelijke hypogea en primitieve kernen, vertonen beide groepen duidelijke verschilpunten op het vlak van de lengte van de gangen, de aanwezigheid van *cubicula*, de graftypologie, als gevolg van deze drie elementen een verschil in statuut, vervolgens ook in het hergebruik van *arenaria*, de vloerbekleding, het voorkomen van Griekse inscripties en de decoratie.

Op basis van de vergelijking tussen de pagane hypogea en christelijke hypogea en primitieve kernen kan besloten worden dat ondanks de overeenkomsten tussen de pagane hypogea en (hoofdzakelijk) de christelijke zelfstandige hypogea, de christelijke in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen van meet af aan getuigen van een ander concept en organisatie. Het concept van de pagane hypogea, namelijk een begraafplaats oprichten voor een uiterst beperkte groep maar met weelderige decoratie, ontbreekt bij de christelijke in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen. Bij de laatste twee groepen was het reeds vanaf de eerste fase duidelijk dat men voor een grote groep personen een begraafplaats oprichtte en dat dit eerder op een sobere manier gebeurde.

3.3 Invloed van de pagane hypogea op het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben

De vroegste in oorsprong zelfstandige hypogea en primitieve kernen van waaruit zich catacomben hebben ontwikkeld, hebben duidelijk een nieuw concept en een nieuwe organisatievorm die bij de pagane hypogea niet aanwezig was. Op basis van deze patronen wordt duidelijk dat het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben niet beïnvloed werd door het concept van de pagane hypogea. De oorzaak voor dit nieuwe concept is waarschijnlijk te vinden in een religieus aspect (heidense religie versus christendom) en een sociaal aspect (familie versus gemeenschap).

Als gevolg van dit nieuw concept, kan verwacht worden dat er ook een nieuwe organisatievorm ontstond bij de christelijke hypogea en primitieve kernen. Op basis van het archeologische materiaal kan evenwel niet afgeleid worden wie instond voor de organisatie. Men kan hierbij enerzijds denken aan de Kerk en anderzijds aan de funeraire colleges en private personen zoals dit voor de pagane mausolea en hypogea waarschijnlijk het geval was.

Er kan besloten worden dat de catacomben noch op basis van het archeologische materiaal, noch op basis van het concept waarmee een grafconstructie werd opgetrokken overeenkomsten vertonen met de pagane hypogea die op een duidelijke beïnvloeding wijzen. Het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben kan in confrontatie met het pagane funeraire archeologische materiaal als een christelijke vinding beschouwd worden. Een mogelijke joodse invloed is hierbij niet uit te sluiten. Maar dit aspect valt buiten de opzet van deze dissertatie.

4. De zogenaamd neutrale hypogea

4.1 Vergelijking van de neutrale hypogea met de pagane en christelijke hypogea

Bij de studie van de zogenaamde neutrale hypogea kon op basis van de archeologisch ondersteunde vaststellingen, bewezen worden dat het meer waarschijnlijk is dat de neutrale hypogea eigenlijk christelijke grafconstructies zijn. Wanneer de kenmerken van de neutrale hypogea afgewogen werden tegenover de typische kenmerken van de christelijke en de pagane begraafplaatsen, kon vastgesteld worden dat de neutrale hypogea veel dichter aansluiten bij de christelijke begraafplaatsen.

4.2 De neutrale hypogea en het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben

Op basis van deze vaststelling kon een vollediger beeld geschetst worden van het ontstaan van de catacomben. Niet alleen vanuit christelijke hypogea en primitieve kernen ontstonden catacomben, maar ook uit een aantal hypogea die de patronen van de christelijke hypogea vertonen. De afwezigheid van apert christelijke elementen is veeleer te wijten aan latere vernietigingen. Er is waarschijnlijk geen sociale of organisatorische reden aan te duiden voor de afwezigheid van die elementen: de zogenaamd neutrale hypogea sluiten in teveel facetten dicht aan bij de christelijke begraafplaatsen zodat van een ander “concept” of sociale klasse geen sprake zal zijn.

5. Besluit en perspectieven

Deze studie bevestigt de uitspraken van Brandenburg, Fiocchi Nicolai en Pergola die meenden dat de vroegchristelijke begraafplaatsen van meet af aan een ander “karakter” hadden dan de pagane begraafplaatsen.¹ Het grote verschil evenwel is dat deze studie gebaseerd is op argumenten zoals die konden worden afgeleid uit een intensieve studie van zowel het pagane als het christelijke funeraire materiaal. Daarmee werd meteen ook duidelijk dat niet alle verschilpunten die door de onderzoekers worden aangeduid betreffende de opbouw met argumenten kunnen worden ondersteund. Zoals duidelijk werd zijn vaak weinig gegevens beschikbaar over de diepte waarop grafconstructies werden ingericht of over de aanwezigheid van een bovengrondse constructie van waaruit de toegangstrap kan starten. Deze vaststellingen leiden tot een nuancering van de zwart-wit uitspraken die over pagane versus christelijke begraafplaatsen gemaakt worden. De geboekte resultaten zijn evenwel dezelfde: op basis van het archeologische materiaal gaande van de columbaria over de mausolea tot de hypogea kan met zekerheid gesteld worden dat de christelijke kernen van waaruit zich catacomben ontwikkelden van meet af aan gekenmerkt werden door een andere aanpak, een ander concept.

Dat er in de vroegste kernen of in de latere catacomben evenveel bijzettingen plaats vonden als in de vroege, grote columbaria is dus niet het gevolg van een lineaire evolutie. De columbaria en mausolea uit de tijd na Hadrianus verschillen zowel op architecturaal vlak als op conceptueel vlak van de oudere columbaria. De pagane hypogea sluiten inzake het concept aan bij deze “nieuwe” columbaria en mausolea. De vroegchristelijke hypogea en primitieve kernen verschillen echter sterk van deze pagane hypogea zodat hier van een nieuw concept sprake is. Door de grote chronologische afstand tussen de oudste columbaria en de vroegchristelijke hypogea en primitieve kernen is het evenwel uitgesloten dat het concept van gemeenschappelijke grote columbaria als inspiratiebron fungeerde voor de vroegchristelijke hypogea en primitieve kernen van waaruit de catacomben zijn ontstaan. Ondanks de vaststelling dat zowel de oudste grote columbaria en de catacomben over een groot aantal bijzettingen beschikken, valt het te verwachten dat er verschillende religieuze en sociale redenen kunnen aangeduid worden.

Met het onderzoek van het funeraire materiaal is dus niet alleen de kennis van de verschillende groepen van grafconstructies aangescherpt, maar kon aangetoond worden dat het andere “karakter” van de christelijke begraafplaatsen haar oorsprong vond in een verschillend concept. Hiermee zijn dan ook meteen de eerste krijtlijnen uitgezet voor de volgende hoofdstukken. Willen we begrijpen waarom de christelijke begraafplaatsen een ander karakter dragen, dan moeten we bestuderen wie ze inrichtte en voor wie ze bestemd waren. Hetzelfde geldt bijgevolg ook voor de pagane begraafplaatsen. De verschuivende sociale benadering die we aantreffen bij de pagane grafconstructies enerzijds, namelijk van hoofdzakelijk door het keizerlijke hof ingerichte gemeenschappelijke begraafplaats (naast private begraafplaatsen) tot exclusief private begraafplaatsen, en de verschuivende sociale doelgroep bij de christelijke begraafplaatsen, namelijk van aanvankelijk privaat en gemeenschappelijk naar meer en meer exclusief gemeenschappelijk, maken het ook noodzakelijk om niet alleen opdrachtgever en doelgroep te identificeren, maar ook de economische, religieuze en eventueel zelfs politieke context waarin de grafmonumenten werden ingericht in dit onderzoek binnen te brengen.

¹ Brandenburg 1984, 45; Fiocchi Nicolai 2001, 21; Fasola 1989, 1186.